

Kemenszky Ágnes

**Az európai muszlim közösségek
sajátos színfoltja: a balkáni muszlimok**

**GROTIUS E-KÖNYVTÁR
2011**

Sorozatszerkesztő
Horváth Jenő

© Kemenszky Ágnes

© www.grotius.hu

Tartalomjegyzék

A balkáni iszlám sajátos vonásai / 4

A muszlim nemzeti identitás formálódása / 9

Bosnyákok / 10

Albánok / 26

Felhasznált irodalom / 54

A balkáni iszlám a kilencvenes években, a délszláv térségben zajló háborúk következtében került az elméleti szakemberek látóterébe. A témáról folyó tudományos diskurzusban szinte alapvetésként jelenik meg az a meggyőződés, hogy a balkáni iszlám közösségek „különlegesek” és sajátos jellemzőiknek köszönhetően nem illeszthetők a nyugati iszlámmal közös tárgyalási keretbe, de a hagyományos iszlám központok közösségeitől is jelentős mértékben különböznek.¹

Miben rejlik ez a különlegesség? A jellegzetességek felsorolásánál kísérletet teszünk arra, hogy röviden szóljunk a térség minden muszlim csoportjáról, a kisebb lélekszámúakról is, a tanulmány azonban alapvetően a Balkán két legnagyobb lélekszámú muszlim etnikumára, a bosnyákokra és az albánokra fókuszál, utóbbiak közül pedig kifejezetten az albániai és koszovói albánokra. Először sorra vesszük azokat a tényezőket, amelyek megkülönböztetik a balkáni iszlám közösségeket a világ más részein élő muszlimok csoportjaitól, azután szólnunk a vallás szerepéről a balkáni népek muszlim identitásának formálódásában, majd áttekintjük, hogy a különböző történelmi korokban milyen sors jutott osztályrészül a bosnyák és albán népcsoport tagjainak.

A balkáni iszlám sajátos vonásai

A balkáni iszlám sajátosságai közül elsőként emeljük ki az itt élő közösségek eredetére és kulturális jellegzetességeire vonatkozó alapvetéseket. A félsziget muszlim közösségei *eredetüket* tekintve két csoportba sorolhatók, a délszláv és a nem délszláv eredetű népcsoportokra. A két legjelentősebb muszlim közösség közül a

¹ Xavier BOUGAREL: Balkan Muslims and Islam in Europe. *Südost Europa*, 55. évf. 4. szám, 2007. 2. o.

bosnyák az előbbi, az albán az utóbbi kategóriába tartozik.² Aszerint is megkülönböztethetjük a muszlim közösségeket, hogy melyek keletkeztek idetelepedés és melyek áttérés útján: az áttért közösségek közül a legjelentősebb az albán és a bosnyák, a megtelepedettek között pedig a török.³

Ami a *kulturális jellegzetességeket* illeti, a legfontosabbak az itteni etnikumok esetében a vallás és a nyelv. *Vallásuk* jórészt megkülönbözteti ezeket a népeket szomszédaiktól, de ez az állítás is csak bizonyos finomításokkal igaz. Szintén a két legnagyobb közösséget alapul véve: a bosnyákok (vagyis a boszniai és a szandzsáki muszlimok) esetében az etnikum tagjairól kijelenthetjük, hogy az iszlám hit követői. Az albánok esetében ez az állítás már nem állja meg a helyét, hiszen az albánoknak 70–80%-a muszlim, kb. 20%-uk ortodox, 10%-uk pedig katolikus.⁴

A *nyelviség* kérdése sem egyszerű a balkáni muszlim közösségek esetében, hiszen három csoportba sorolhatjuk őket: a szláv, az albán és a török nyelvet beszélőkhöz. A szláv nyelvű muszlimok között találjuk a bosnyákokat, de ide sorolhatjuk még a pomákokat és a torbešeket⁵ is. A bosnyákok zömmel Boszniában élnek, jelentős számú közösségük található azonban Szerbia és Montenegró határán (mindkét országban, a szandzsáki bosnyákok

² Az albánok eredetére vonatkozóan két elmélet verseng egymással: egyik az illír, a másik a trák eredetet igyekszik bizonyítani. Mindkét irányzat esetében találhatóak olyan érvek, amelyek alkalmasak a bizonyításra, de olyanok is, amelyek alapján az adott elmélet érvényessége megkérdőjelezhető. Mindenesetre a szakírók nagyobb része az illír eredetet véli bizonyíthatóbbnak.

³ Xavier BOUGAREL – Nathalie CLAYER: *Le Nouvel Islam balkanique. Les Musulmans, acteurs du post-communisme 1900–2000*. Maisonneuve & Larose, Paris, 2001. 21. o. Az ide érkezettek között kell megemlítenünk a nagyszámú – főként Anatóliából érkezett – török kisebbséget, az ő leszármazottaik ma legnagyobb arányban Bulgáriában élnek. Az áttért közösségek legjelentősebbjei – számszerűen – az albánok és a bosnyákok. Rajtuk kívül még vannak azok a kisebb közösségek, amelyek kis létszámúak ugyan, de annál érdekesebb színfoltját képezik a balkáni etnikai rajzolatnak. Ilyenek például a pomákok, torbešek stb.

⁴ Aydin BABUNA: The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000. 67. o.

⁵ Az idegen szavak átírásánál a délszláv eredetű szavak esetében az eredeti írásmódot alkalmazzuk.

központja Novi Pazar), s kisebb létszámban élnek Szerbiában és Koszovóban is. A bosnyákok eredetileg délszlávok, akik a török megszállás idején, 1463 és 1878 között vették fel a megszálló oszmán törökök hitét, saját nyelvük van, amely nyelvi szempontból nem különül el jelentősen a szerbek és a horvátok által beszélt nyelvektől, de szókészletében nagy számban találhatóak török és perzsa eredetű szavak.

A pomákok bolgár nyelven beszélnek, szállásterületük a Rodope-hegység és az Égei-tenger között található, jórészt Bulgária területén, de kisebb közösségeik élnek Macedóniában is. Eredetüket tekintve a térségben élő szláv népekről van szó, amelyek az oszmán hódítást követően, a 15. század körül tértek át az iszlám hitre. A torbešek macedón nyelven beszélnek, s Macedónia albánlakta részein élnek, Tetovo és Debar környékén. Identitásuk sérülékenysége leginkább abban rejlik, hogy nyelvük a macedón szláv közösséghez, vallásuk viszont az albánokhoz köti őket.⁶ Az albánok nyelvükben is jelentősen különböznek a szomszédos szláv népektől, hiszen az indoeurópai nyelvcsaládba sorolható az albán nyelv, de közeli rokon nélküli. Az albán nyelv két változata létezik, északon a geg, délen pedig a toszk, a nyelvi egységesítés és sztenderdizáció eredményeképpen 1908-tól mindkettő latin betűkkel ír.⁷

A török nyelvet beszélő muszlimok jelenléte a térségben elsősorban az oszmán megszállásnak köszönhető, ezen időszak alatt érkeztek ugyanis a Balkánra jelentős számban török betelepülők, főként az anatóliai részekről. Az Oszmán Birodalom hanyatlása következtében a kivándorlás is megkezdődött több hullámban: az 1912–1913-as balkáni háborúkat követően Szerbiából és Bulgáriából, az első világháború után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságból, a második világháború után Jugoszláviából távoztak nagy számban a törökök. Jelenleg a legjelentősebb közösségük Bulgáriában található, kisebb számban élnek a görögországi Nyugat-Trákiában (a pomákok mellett). Fentieket kiegészítve negyedik nyelvi közösségként említhetnénk a romákat, akik roma és helyi nyelvjáráásokat egyaránt beszélnek, s közöttük számosan az iszlám hit követői.⁸

⁶ BOTTLIK Zsolt: Iszlám a Balkánon. *A Földgömb*, 26. évf. 3. szám, 2008. 30–31. o.

⁷ A toszkok ezt megelőzően görög írásjeleket használtak.

⁸ BOUGAREL–CLAYER, *i. m.* 18. o.

Az eredet és a kulturális jellegzetességek megtárgyalás után szólunk kell a *földrajzi sajátosságokról* is. A balkáni muszlim közösségeket ezek alapján Mentzel három csoportra bontja: a határközösségekre, az enklávé-közösségekre és a vegyes közösségekre.⁹ A határközösségek az anyaállamukkal szomszédos államban (ahol az adott közösség tagjai többségben vannak) élnek, a határ közelében, ilyenek például a koszovói, a macedóniai és a montenegrói albánok Albánia szomszédságában. Az enklávé-közösségek kis szigetként helyezkednek el olyan módon, hogy őket minden oldalról más nemzetiségek veszik körül. A fentebb már említett Nyugat-Trákiában élő torbešek és pomákok ilyen csoportnak tekinthetők Görögországban. Végül léteznek vegyes közösségek (és a balkáni muszlim közösségek többsége ide tartozik), amelyek az adott országban – kisebbségben vagy többségben – nem összefüggő és etnikailag homogén tömbökben élnek, hanem más etnikumokkal keverednek. Ez a jelenség több okra is visszavezethető: egyrészt a sajátos *millet*-rendszerre (lásd részletesen később), másrészt pedig arra a tényre, hogy a muszlimok társadalmi–gazdasági okok miatt inkább a városokban telepedtek meg.

Poulton szól még egy fontos sajátosságról a balkáni muszlimok esetében: az *asszimiláció* jelentőségéről,¹⁰ amely egyfelől jelentheti a muszlim közösségek tagjainak beolvadását valamely más vallásfelekezetbe, másfelől viszont utalhat arra a jelenségre is, amikor egy kisebb létszámú muszlim közösséget olvaszt magába egy nagyobb létszámú. Előbbi esetre jó példaként szolgálnak a pomákok, akiknek egy jelentős részét a bolgár keresztény többség asszimilálta, utóbbira pedig azok a macedóniai törökök, akik a helyi albán közösségbe olvadtak be.

⁹ Az eredeti elnevezések: *border minorities*, “*island*” *groups*, “*mixed groups*”. Vö: Peter MENTZEL: Introduction: Identity Confessionalism, and Nationalism. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000. 9. o.

¹⁰ Hugh POULTON: *The Balkans. Minorities and States in Conflict*. London, MRG 1993; és Hugh POULTON: The Muslim Experience in the Balkan States, 1919–1991. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000. 48. o.

1. táblázat

Muszlimok a Balkánon¹¹

Ország	Lélekszám	Muszlimok (össztlakossághoz viszonyított arány)
Albánia	3 170 000	2 290 000 (72%)
Bulgária	7 600 000	980 000 (13%)
Bosznia- Hercegovina	4 600 000	1 750 000 (38%)
Görögország	10 700 000	90 000 (0,9%)
Koszovó	1 800 000	1 450 000 (80%)
Macedónia	2 060 000	660 000 (32%)
Montenegró	670 000	105 000 (15,6%)
Szerbia	7 380 000	220 000 (2,9%)
	37 980 000	7 045 000 (18,5%)

Forrás: CIA World Factbook, statisztikai hivatalok adatai

¹¹ Bougarel és Clayer a kilencvenes évek elején a balkáni muszlimok összlétszámát 8,3 millióra teszik (a Balkán össztlakosságának 13,5%-ára) hét országban, ezek (zárójelben a muszlimok száma és aránya): Albánia (2 300 000, 70%), Bosznia-Hercegovina (2 200 000, 46%), Bulgária (1 100 000, 12,5%), Görögország (120 000, 1,5%), JSzK (2 040 000, 20%), Macedónia (700 000, 33%) és Románia (50 000, 0,2%). BOUGAREL–CLAYER, *i. m.* 16. o.

A muszlim nemzeti identitás formálódása

A Balkán muszlim közösségei esetében a nemzeti identitás formálódására kétszeresen is jellemző a megkésettség. Egyfelől a balkáni etnikumokat a nemzeti ébredés tekintetében eleve jellemzi egyfajta lemaradás Európa nyugati és északi – s nem egy esetben középső – részeihez viszonyítva. Másfelől a helyi népek közül a nemzeti megújulás kérdései a keresztény közösségeket (szlovének, horvátok, szerbek) kezdték elsőként foglalkoztatni, a 19. század első felében. A nemzeti ébredésnek, a nemzeti identitás megteremtése folyamatának lépései általában mindenütt ugyanazok ebben az időszakban, így a Balkánon is: az irodalmi nyelv kiválasztása; a „dicsőséges történelmi múlt” felfedezése és továbbadása a történetírás, a néprajz és a különféle művészeti ágak közvetítésével; valamint a kulturális és oktatási hálózat minél szélesebb néprétegeket érintő kiépítése.

A muszlim közösségek nemzeti ébredése a 19. század végére, de még inkább a 20. század elejére tehető. A megkésettség oka több tényezőre vezethető vissza. A balkáni muszlimok – a bosnyákok, az albánok és a többi kisebb lélekszámú muszlim népcsoport – ugyanazon vallás, az iszlám hívei voltak, mint a térséget évszázadok óta megszállva tartó oszmán törökök. A megszállókkal fennálló vallási közösség több szempontból is privilegizált helyzetet biztosított a muszlim közösségek tagjainak (adókönyvitések vagy bizonyos adónemek elengedése, földtulajdon megtartása stb.), annál is inkább, mivel a török megszállás idején a társadalmi rétegzettség alapja a vallási hovatartozás volt.¹² Fenti okok miatt nyilvánvaló, hogy a muszlim identitás előtérbe kerülése a Török Birodalom hanyatlásával párhuzamosan történt, amikor világossá vált: a megszállók kivonulásával többé nem biztosított a balkáni muszlimok számára az a kivételes helyzet, amelyet a török megszállás idején élveztek.

¹² Florian BIEBER: Muslim Identity in the Balkans before the Establishment of Nation States. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000. 14. o.

Az általunk vizsgált balkáni muszlim közösségek identitásának formálódásában fontos kérdés az iszlám jelentősége. Egyes etnikumok esetében azt tapasztalhatjuk, hogy a nemzeti identitás alapja és legfőbb kötőereje a vallás (így van ez a bosnyákok esetében), más népeknél a nemzeti identitás jelentősége jóval meghaladja a vallási hovatartozás jelentőségét, még ha attól nem is teljes mértékben független (ez jellemző az albánokra).¹³

Bosnyákok

Bosznia a középkortól a 19. század végéig: oszmán uralom, vallási tolerancia, áttérések

A középkorban Bosznia a katolikus Dalmácia és az Ortodox Szerbia érdekeinek metszéspontjában helyezkedett el. A török hódítók érkezése (1463) előtt Boszniában három vallás számított jelentősnek: a keleti és a nyugati kereszténység és az ún. Boszniai Egyház.

Boszniát a középkorban Róma a dubrovniki érsekség fennhatósága alá helyezte, de mivel az egyház nem tudott a latin nyelvet nem beszélő hívek mellé kellő számú szláv nyelven beszélni tudó papot delegálni, így a helyi katolicizmus számos „sajátos vonással” gazdagodott, amely „eltvelyedések” miatt Magyarország – amely ellenőrzése alá kívánta vonni a térséget – eretnekeknek minősítette a boszniai katolikusokat. 1235-ben – miután Rómát meggyőzte igazáról – Magyarország a boszniai eretnekek ellen indított keresztes hadjáratot, amelynek a magyarországi tatár betörés vetett véget, s a magyarok ugyan nem folytathatták az eretnekek elleni küzdelmet, rávették Rómát, hogy a térség felügyeletét a dubrovniki helyett a karlócai érsekségre bízzák.¹⁴ A boszniaiak nem fogadták el ezt a helyzetet és az 1250-es években létrehozták saját egyházukat, a Boszniai Egyházat.¹⁵ Ez

¹³ MENTZEL, *i. m.* 8. o.

¹⁴ John V.A. FINE: The Various Faiths in the History of Bosnia: Middle Ages to the Present. In: Maya SHATZMILLER (szerk.): *Islam and Bosnia. Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-ethnic States.* McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston–London–Ithaca, 2002. 3–4. o.

¹⁵ A Boszniai Egyházzal korábban azt hitték (és a szakirodalom többsége kész tényként fogadta ezt sokáig el), hogy azonos a bogumil vallással,

egyfajta szinkretikus vallásként ötvözte a kereszténység tanait és az iszlám hitelveit (például a napi ötszöri imát).¹⁶

Annak érdekében, hogy elkerüljenek egy következő keresztes hadjáratot, Stjepan Kotromanić bosnyák bán 1340 körül Bosznia középső részére behívta a ferenceseket, s hamarosan át is tért a katolicizmusra. Az 1460-as évekig, amikor az oszmánok benyomultak a boszniai területekre, ugyanígy tett szinte minden Kotromanić-leszármazott is. A vallások együttélése és a vallási közösségek egymás iránti toleranciája azonban továbbra is jellemezte Boszniát, s a déli Hum¹⁷ és a Drina-mente ortodox, az északi és nyugati részek katolikus hívői, valamint a középső területeken a Boszniai Egyházhoz tartozók szabadon gyakorolhatták vallásukat. Az állam fennállásának utolsó öt évét leszámítva a más felekezetűek semmiféle üldöztetésnek nem voltak kitéve. Ekkor a bosnyák uralkodó tett még egy utolsó kísérletet arra, hogy az egyre fenyegetőbb oszmán hódítókkal szemben rávegye a nyugati államokat a segítségnyújtásra, s a pápa által szabott feltételnek megfelelően hozzáfogott a Boszniai Egyház felszámolásához.

Az oszmán törökök megjelenése és hódítása Boszniában 1463-tól merőben új helyzetet teremtett.¹⁸ A hódítás elsősorban – és témánk tárgyalása kapcsán – abból a szempontból kiemelkedő jelentőségű, hogy ennek nyomán alakult ki az állandó muszlim jelenlét a térségben.¹⁹

azzal a Balkán keleti részéről (Bulgáriából) indult irányzattal, amely szintén jelen volt a törökök érkezésekor Boszniában, jelentősége azonban nem mérhető a Boszniai Egyházehez. A neo-manicheus bogumilizmus hívei hittek a mindenható istenben és a szentháromságban, elfogadták a templomokat, a keresztet és a szentek kultuszára vonatkozó hitelveket, és részben az Ótestamentumot is.

¹⁶ BIEBER, *i. m.* 19. o.

¹⁷ Hercegovina, 1326-ban szerzi meg Bosznia.

¹⁸ Bosznia 1463-ban került török kézre, Hercegovina pedig mintegy húsz évvel később. A többi részre fokozatosan terjesztették ki az oszmán törökök az uralmukat, ez a folyamat egészen 1592-ig tartott. Bosznia-Hercegovina 1580-ig közigazgatásilag a *Rumeli Bejlerbejlik* (Európai Törökország) része, majd önálló *Bejlerbejlik* lett. Aydin BABUNA: The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism. *Nationalities Papers*, 32. évf. 2. szám, 2004. 287–288. o.

¹⁹ A muszlimok nem az oszmán hódítás nyomán jelentek meg a Balkánon a 14. században, hanem már évszázadok óta jelen voltak a félszigeten. Elsőként a 10. században telepedtek meg ázsiai törzsek a Pannon-

A társadalmat az Oszmán Birodalomban kettős megosztottság jellemezte. A *vertikális* irányú megosztottság a vallási hovatartozás mentén alakult ki, eszerint a társadalom két alapvető csoportját az iszlám-hívők közössége (*umma*) és a más vallásfelekezethez tartozók csoportjai alkották. Utóbbiban az ún. könyves népekhez (a kereszténység és a judaizmus követőihez – *dzimmi*²⁰) alapvetően toleránsan viszonyult a Birodalom, s nem volt jellemző az erőszakos térítés gyakorlata. A *horizontális* rétegzettség alapvetően a társadalmi osztályok elkülönülését jelentette: a csúcson a szultán személye állott, alatta következett a hivatalnokréteg, az alatt pedig a társadalom többi része: a köznép, az ún. *ráják*. A hivatalnokrétegben mind az iszlám-hívők, mind pedig a könyves népek tagjai képviseltették magukat, s nem volt ez másként a köznép esetében sem.

A vertikális – vagyis vallás szerinti – megosztottságnak nagy jelentősége volt a Birodalomban, s a muszlimok és nem muszlimok között nagy különbség volt mind a boldogulás lehetőségeit, mind pedig a közterhek viselését illetően. Az Oszmán Birodalomban hosszú ideig jellemző volt az érdem szerinti előrehaladás gyakorlata, ez azonban nem jelentette azt, hogy minden hivatalt betölthettek a keresztények vagy a zsidók is. A legtöbb poszt esetében alapvető követelmény volt, hogy azt csak muszlimok kaphatták meg (például katonaságnál, a hivatalnoki karnál), s az adózás során is komoly kedvezményekben részesültek az alávetett népek iszlám-hívő tagjai. Mentésültek például a *devşirme* „megfizetése” alól, ez az ún. gyerekadó volt a legfájdalmasabb kötelezettsége a nem muszlim alávetetteknek. A *devşirme* „beszedése” a 17. századtól vált bevett gyakorlattá és azt jelentette, hogy időről-időre (néhány évenként) a Porta adószedő hivatalnokai körbejárták az adófizetőket és családonként egy-egy fiatal fiúgyermeket elszakítottak szüleiktől. Az összegyűjtött fiúgyermeket a távoli Anatóliába vitték, ahol egy-két évig ottani családokban élve ismerkedtek meg az iszlám vallással és előírásaival, a szokásokkal és megtanulták a nyelvet is. Ezt követően – képességeiknek és adottságaiknak megfelelően – került be nagyobb részük a janicsár-iskolákba, kisebb részüket (a

fennsíkon, a 13. században pedig türkmén telepések érkeztek Dobrudzsába mintegy 10–12 ezren. BIEBER, *i. m.* 14. o.

²⁰ A *dzimmi* fogalmához lásd ROSTOVÁNYI Zsolt és DÉVÉNYI Kinga tanulmányait a kötetben (A szerk.)

legtehevesebbeket és a legértelme-sebbsket) pedig magas rangú hivatalnökká képezték.

Az Oszmán Birodalomban a társadalom (az alattvalók) megosztása nem etnikai–nyelvi törésvonalak mentén történt, hanem vallási hovatarozásuk alapján.²¹ A társadalom muszlim tagjait az iszlám jogon, a *sarián* keresztül közvetlenül irányította a Porta, a nem muszlimok csoportjait pedig nem igyekezett áttéríteni, hanem az ún. *millet*-rendszerbe szervezte. A keresztények, a zsidók, a zoroasztriánusok²² stb. viszonylag szabadon gyakorolhatták vallásukat, a *millet*-rendszer keretein belül hétköznapjaikat saját vallási és világi előjáróik irányítása alatt éltek, s a Birodalomban bizonyos fokú önkormányzatisággal rendelkező közösségekként kezelték őket. A *millet*-rendszerű társadalmi–gazdasági adminisztráció egyik következménye az volt, hogy a nem-muszlimoknak minimálisra csökkent a megszállókkal történő érintkezése – hiszen a birodalmi tisztségviselőkkel csak a *millet*ek vezetői tartották a kapcsolatot, a közösség tagjai nem –, és ennek megfelelően nem alakult ki bennük az oszmánok irányában a lojalitás sem. A nem iszlám közösségek tagjai saját vallási és politikai vezetőik felé voltak lojálisak, a Portának csak annyit adtak, amennyit az megkövetelt.

A *millet*-rendszer másik következményeként a nem muszlim lakosság esetében a családi és regionális kötődések után a legfontosabb identitásformáló közösség a *millet* lett,²³ így a közösségi lét vallási és nemzetiségi aspektusai összekeveredtek, amely végső soron oda vezetett, hogy a vallási közigazgatás az identitás megőrzésének záloga, később (a 19. században) pedig a nacionalizmus politikai kifejeződésének tere is lett egyben.²⁴ A *millet*-rendszer máig ható öröksége pedig az a zavaros összefonódás, amely a vallási és etnikai hovatarozás és az állampolgárság egymással szorosan összefonódó és egymást átfedő értelmezéséből fakad.

²¹ Hugh POULTON – Suha TAJI-FAROUKI: *Muslim Identity and the Balkan State*. Hurst & Company, London, 1997. 16. o.

²² A zoroasztriánusok iráni eredetűek, mára közösségük párszázerezre zsugorodott, nagyrészt Indiában és Iránban élnek, istenük Ahura Mazda. Elutasítják a monaszticizmust (evilági javaktól való elfordulás és az isten szolgálatába szegődés), és hisznek a szabad akaratan.

²³ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 17. o.

²⁴ Hugh POULTON: *The Muslim Experience in the Balkan States i. m.* 47. o.

A keleti kereszténység balkáni egyházai – a vallási hierarchiának megfelelően – az öt pátriárka közül a konstantinápolyi irányítása alá tartoztak, amely – az ortodox vallási vezetők és a szultán megállapodása alapján – szinte korlátlan szabadságot kapott az egyházi ügyek és a hívek hitéletének irányításában. A szerb és a bolgár ortodox egyház önállósága pedig olyan nagyfokú volt, hogy az oszmán megszállás idején (a 15. és a 18. század között) autokefál státuszt sikerült kivívniuk, azaz még a konstantinápolyi pátriárka alól is függetlenítették magukat.²⁵

Az oszmán megszállást követően zajló komplex folyamatok eredményeként növekedett meg a muszlimok száma a területen, miközben az ortodoxok száma nőtt, a katolikusoké pedig csökkent Boszniában. Az ortodoxok ugyanis kelet felől érkeztek ide (menekülve a keletről előrenyomuló oszmánok elől, s hamarosan az ország minden részében megjelenve), a katolikusok pedig Boszniából nyugatabbra húzódtak azokra a dalmát és horvátországi területekre, amelyeket még nem fenyegettek a törökök. A muszlimok száma mindeközben növekedett, kisebb részük menekült volt, nagyobb részük áttért. Az áttérések a középkori Bosznia mindhárom vallásfelekezetének híveit érintették. A Boszniai Egyház követői között volt, aki nem az iszlám hitre tért át, hanem a kereszténység nyugati vagy keleti formáját választotta, emellett sok katolikus ortodox hitre tért, jóval kevesebb ortodox pedig a katolicizmust választotta. Ez a többirányú folyamat tehát minden vallásfelekezetet érintett és fokozatosan, több évszázadon keresztül zajlott, eredményeképpen pedig a 17. századra a boszniaiak többsége már muszlim volt.²⁶

Az oszmán megszállás idejére tehető tehát a helyi délszláv eredetű lakosság egy részének áttérése a megszállók hitére. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy milyen tényezőkre vezethető

²⁵ A szerb ortodox egyház központja Peć (Ipek) volt, amely a mai Koszovó területén helyezkedik el, a bolgár ortodox egyházat pedig a ma Macedónia területén fekvő Ohridből irányították, előbbi 1557-ben, utóbbi 1772-ben nyerte el az autokefál státuszt. Szintén nagy önállósággal működött – bár hivatalosan nem kapott autokefál státuszt – a mai Montenegró területén levő cetinjei püspökség is.

²⁶ FINE, *i. m.* 7. o.

vissza, hogy a Balkánon a legnagyobb számban a boszniaiak vették fel az iszlám hitet.²⁷

Többen úgy vélik, hogy a Boszniai Egyháznak, ennek a sajátos formációnak volt a legnagyobb szerepe az áttérésekben. A kauzalitás azonban nem egyértelmű, legalábbis nem kizárólagos a Boszniai Egyház befolyása és az iszlámra való áttérés között.²⁸ nem a Boszniai Egyház híveinek (őket a *Kr'istian*i elnevezéssel illették) különleges fogékonysága az egyedüli tényező, ami miatt sok boszniai délszláv áttért az iszlám hitre, az okok ennél sokrétűbbek. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy az áttérések számára kedvező környezetbe érkeztek az oszmán hódítók a 15. század második felében, hiszen a térségben gyenge egyházak voltak ekkoriban jelen. A kereszténység keleti és nyugati ágának határterületén helyezkedett el ugyanis Bosznia, ezért egyik vallás sem gyakorolt túlzottan erős hatást a lakosságra, s a térítő tevékenység is elenyésző volt errefelé.²⁹ A vallások egymás iránti hagyományos toleranciája volt jellemző, egyik egyháznak sem volt sajátja a boszniai területeken a túlzott formalizáltság és a hitelvek vakbuzgó követése, sőt az uralkodó osztályok vallásához sem kellett alattvalóiknak igazodniuk. A viszonylag szabadon értelmezett vallásgyakorlás lehetővé tette a boszniaiaknak, hogy egy-egy politikai cél vagy kecsegtető szövetség elérése érdekében időnként vallást váltsanak vagy érdekházasságokat kössenek más felekezeti dinasztiákkal.³⁰

²⁷ Az iszlám hitre történő áttérés szempontjából a másik jelentős balkáni etnikum az albán volt.

²⁸ Fine vitatja a boszniai muszlimok által hangoztatott meggyőződést, miszerint a boszniai királyság utolsó éveiben a Boszniai Egyház – a katolikus hitre történő kényszerű áttérítési kísérletek miatt elkeseredett – hívői az oszmán megszállás után tömegesen választották az iszlám hitet. Fine szerint az a bosnyákok körében széles körben elterjedt nézet sem helytálló, miszerint a boszniaiak közül a Boszniai Egyház hívei lettek volna a legtöbben a középkori Boszniában (vagy hogy az irányzat egyfajta államvallásként funkcionált volna). *Uo.*

²⁹ H. T. NORRIS: *Islam in the Balkans. Religion and Society between Europe and the Arab World*. Hurst & Company, London, 1993. 45. o.

³⁰ A vallások irányában megnyilvánuló érdektelenségvalószínűleg annak volt köszönhető, hogy a papok többsége – mindegyik vallás esetében – zömmel a félművelt helyiek közül került ki, kivéve a ferences szerzeteseket, akiknek többsége Olaszországból érkezett Boszniába az

A Boszniai Egyház – szinkretikus jellege miatt – szintén nem alakított ki megbonthatatlan kötődést a hívekben. Sokkal inkább az volt a jellemző, hogy a lakosság tagjai részt vettek egymás vallási ünnepein, s egyáltalán nem tűntek átjárhatatlannak az egyes vallások közti határok. Szintén szerepe lehetett az áttérésekben a *bektasi* rendnek is, amely az iszlám heterodox irányzatának tekinthető és szokatlan tolerancia jellemzi.³¹

A társadalom etnikai összetétele is változott a menekültek ideérkezésének hatására, ez is olyan tényező, amit az iszlám térnyerésének magyarázatánál említeni kell. Bosznia a Balkán-félszigeten jelen levő két nagyhatalom, az osztrák és a török birodalom befolyási övezetének metszéspontjában helyezkedett el, s a két hatalom időről-időre fegyveresen is megütközött. Az 1683-as bécsi győzelemmel az osztrákok pillanatnyi előnyüket kihasználva elkezdték kiszorítani a Balkán északnyugati részéről a törököket, s ez az előrenyomulás sok Horvátországban élő muszlimot (mintegy 30 000 főt) arra készítetett, hogy Boszniába meneküljön.³²

Egy olyan birodalomban, amely a vallási hovatartozás alapján tartotta számon alattvalóit, a megszálló vallási közösségéhez tartozás egyet jelentett a kiváltságos léttel. Mindennek következtében a boszniai muszlimokban kialakult egyfajta lojalitás az oszmán adminisztráció irányába, amellyel párhuzamosan (időnként, főként a birodalom végnapjaiban azzal versengve) voltak jelen a regionális identitások.

A 18. század végén, amikor az Oszmán Birodalom hanyatlásnak indult, a boszniai muszlimok szembekerültek a megszállókkal: ellenezték ugyanis azokat a reformokat, amelyekkel a Birodalom igyekezett a lehetőségekhez képest megszilárdítani egyre gyengülő pozícióit. A boszniai muszlimok attól féltek, hogy a reformintézkedések következtében a földek birtoklásában és a politikai hatalomban megnyilvánuló kivételezett helyzetük

igét hirdetni, számuk azonban olyannyira alacsony volt (100-nál kevesebb), hogy érdemben nem befolyásolták a fent leírt tendenciákat.

³¹ Vö. NORRIS, *i. m.* 89–100. o. A *bektasi* rendről bővebben a későbbiekben lesz szó.

³² Francine FRIEDMAN: The Muslim Slavs of Bosnia and Herzegovina (with reference to the Sandžak of Novi Pazar): Islam as National Identity. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám. 168. o.

megszűnik.³³ Ez az ellenállás hamarosan oszmánellenes színezetet öltött, s a boszniai muszlimok egy oldalra kerültek a nem-muszlim boszniai etnikumokkal – a Portával szemben. Ebben az időszakban erősödött meg különösen a regionális identitások jelentősége és a lokálpatriotizmus, amely a vallással szemben sokkal inkább földrajzi meghatározottsághoz és a többi helyi etnikummal való nyelvi közösséghez köthető.³⁴

Bosznia az Osztrák-Magyar Monarchiában: kiegyezésre törekvés és bošnjaštvo

Az Oszmán Birodalom hanyatlásának időszakában a boszniai muszlimok helyzete alapvetően különbözött a többi, ortodox többségű balkáni állam muszlim közösségeinek helyzetétől. A Birodalom gyengülése több alternatívát irányzott elő Bosznia számára, ezek közül az egyik volt a szerb befolyás kiterjesztése a területre. A szerbek ugyanis Boszniára – ahol nemzettársaik meglehetősen nagy számban éltek – életterük kiterjesztésére alkalmas területként tekintettek, a Szandzsákra úgyszintén, utóbbi ugyanis enklávéként ékelődött a szerbiai szerbek és a – szerbek szemében nemzettársnak tekintett – montenegróiak közé. A san stefanói, majd berlini szerződések azonban a nagyhatalmak akaratának megfelelően máshogy rendelkeztek a kis boszniai állam sorsáról, amikor azt az osztrák érdekszférába sorolták. Bosznia így került ki a multietnikus és sokvallású Oszmán Birodalom keretei közül, s vált a hasonlóképpen soknemzetiségű és -vallású Habsburg Monarchia részévé.³⁵

Az osztrákok tehát 1878 után jelentek meg Boszniában, s egy meglehetősen ellenálló muszlim közösséget találtak, amely ekkor egyszerre élte meg veszteségként a törökországi muszlim közösségtől és a szandzsáki muszlimoktól történő elszakítotttságot. Az osztrákokkal szembeni ellenállás gyökere elsősorban a

³³ A földtulajdonlás rendszerének átalakítását célzó reformok következményeként a helyi földbirtokos muszlimok egy jelentős része tulajdonképpen jobbágysorba süllyedt volna le.

³⁴ A lokálpatriotizmus egyik megnyilvánulása a kollektív identitás egyik fokmérőjének, a megkülönböztető névnek a kialakulásában érhető tetten: a boszniai muszlimok az oszmán törököktől (*Turkuš*) való megkülönböztetés céljából nevezték magukat *Turcinak* vagy *Bošnjacinak*.

³⁵ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 22. o.

bosnyákok addigi privilégiumainak elvesztése miatti aggodalmon alapult. Az osztrák okkupáció ugyanis jelentősen megváltoztatta a bosnyákok Monarchián belüli helyzetét. Gazdasági–politikai pozícióikban nemcsak az hozott változást, hogy az új, centralizált állami struktúrában elvesztették addigi kiváltságaik egy részét, de az iparosítás és a modernizáció,³⁶ valamint az egyre szélesedő kereskedelmi kapcsolatok következtében hagyományosan erős iparágai versenyhátrányba kerültek. A társadalmi szerkezet is jelentősen módosult, hiszen sok bevándorló érkezett Boszniába, akik a bosnyákok hagyományos élettereként szolgáló városokban telepedtek meg. Mindezen folyamatok következményeként jelentős számban vándoroltak ki boszniai muszlimok Boszniából.³⁷

A boszniai társadalmat a bosnyákokon kívül azok a keresztények alkották, akik abban reménykedtek, hogy a Habsburgok megszüntetik a muszlimok privilegizált helyzetét, politikai befolyását és elveszik tőlük földjeiket.³⁸ Előbbi cél részben meg is valósult, a keresztények által olyannyira óhajtott földreform azonban nem következett be, ehelyett a Habsburgok és a boszniai muszlimok érdekközösséget találtak a földviszonyok változatlanul hagyásában, s a muszlim földesurak így tovább szedhették az adókat. Ha az okokat keressük, megállapíthatjuk, hogy a Habsburgoknak érdekében állt nem szembekerülni a bosnyákokkal, leginkább azért, mert elég problémát jelentett számukra a 19. század végén és a 20. század elején az egyre erősödő nacionalizmus, amely a balkáni keresztény közösségek körében igen népszerű és elterjedt ideológiává vált, fenyegetve az Osztrák-Magyar Monarchia integritását.

³⁶ A folyamat 1882-ben vette kezdetét, amikor Bosznia Kállay Benjámín irányítása alá került, aki a Monarchia közös pénzügyminisztere, egyben Bosznia kormányzója is lett ekkor.

³⁷ Aydin BABUNA: Nationalism and Bosnian Muslims. *East European Quarterly*, 33. évf., 2. szám, 1999. 201. o.

³⁸ A boszniai társadalomban – az oszmán uralom hosszú időszakának következményeként – a földek tulajdonosai hagyományosan és jellemzően a muszlimok voltak. Egy 1910-es összeírás szerint a földjüket bérlőkkel műveltető tulajdonosi réteg 91,5%-a, a bérlők nélküli földtulajdonosok 56,65%-a muszlim volt Boszniában. Die Ergebnisse der Volkszählung. Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und Hercegovina, 1910. LXVIII. o. Idézi Aydin BABUNA: The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism *i. m.* 292. o.

Az osztrákok – pontosan a nacionalizmus visszaszorítása érdekében – elkezdtek támogatni egy sajátos, (vallási hovatartozásától függetlenül) minden boszniait egy közösségbe integráló irányzatot, az ún. *bošnjaštvo*t, amelynek elfogadottsága és támogatottsága még a boszniai muszlimok körében is kétségesnek tekinthető.³⁹ Az azonban valószínű, hogy ennek a boszniai civil közösségnek az erőltetése ahhoz vezetett, hogy egyrészt a boszniai muszlimok gondolkodásmódja konzervatívabbá vált, másrészt pedig megerősítette abbéli tudatukat, hogy sajátos módon különböznek a többi, nem muszlim szláv etnikumtól. A boszniai muszlimok (vallási identitásukból kiindulva) lassan indultak el a nemzeti identitás kialakulásának útján, s – amellett, hogy az osztrák adminisztrációval fenntartott szívélyes viszonyuk révén igyekeztek megőrizni kedvező pozícióikat a mezőgazdaságban – megkísérelték megvédeni vallási és kulturális intézményeiket egyfelől az osztrákok azon szándékával szemben, hogy azokat meggyengítsék, másfelől az egyházukat ért keresztény támadásoktól, pláne az áttérítésektől.

Az osztrák befolyás időszakában felgyorsult a bosnyákok nemzetté válásának folyamata is. Az új államjogi helyzetnek ugyanis nemcsak negatív hatásai voltak: a modernizáció az oktatási és kulturális rendszerben is lezajlott; egyre többen váltak írástudóvá, a társadalom egyre szélesebb rétegei ismerkedhettek meg a kor eszmeáramlataival a mind több sajtótermék révén. A 19. század végén, a nacionalizmusok idején, időnként mind a szerbek, mind pedig a horvátok igyekeztek maguk mellé állítani a bosnyákokat, akik ezekre a kísérletekre saját, a politikai reprezentációra alkalmas intézményük megteremtésével feleltek. Ez volt a *Muslimanska Narodna Organizacija*, egy muszlim politikai párt, amelynek célja az volt, hogy még hatékonyabban támogassa a kulturális, oktatási és vallási autonómiát a Habsburg Birodalmon belül, ugyanakkor segítsen a mezőgazdasági kiváltságos helyzetet is megőrizni.⁴⁰

Az első világháború közeledtével a boszniai muszlim lakosság komoly dilemma elé került: egy részük a Habsburg uralmat támogatta (benne Boszniával, mint autonóm egységgel), másik részük azonban (hasonlóan a boszniai szerbekhez) az attól való

³⁹FRIEDMAN, *i. m.* 169. o.

⁴⁰Aydin BABUNA: *The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism i. m.* 292. o.

függetlenséget; de voltak, akik számára a délszláv együttélés jelentett vonzó alternatívát. A döntés azonban nem az ő kezükben volt: a szerbek, a horvátok és a szlovének hozták létre a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, benne a boszniai muszlimokkal mint kisebbségi csoporttal. Bosznia így egy újabb multietnikus állam részévé lett.

Szerb–Horvát–Szlovén Királyság: szerb dominancia, bosnyák lojalitás

Az első világháború után létrejött első jugoszláv formációban, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban⁴¹ egyértelműen a szerbek domináltak.⁴² A horvátok nem voltak elégedettek, mert nem így képzelték a Habsburgok alóli felszabadulást, egy sokkal inkább decentralizált, föderatívabb alkotmányos monarchiát preferáltak volna, a megvalósuló „Nagy-Szerbia”⁴³ helyett.

A domináns szerbek és a muszlimok viszonya kezdetben igen feszült volt: a szerbek 1918 és 1920 között mintegy 2000 muszlimot öltek meg, megbosszulva a boszniai muszlimok részvételét a szerbellenes meg-mozdulásokban az első világháború idején. Ez az időszak érthető módon nem kedvezett a bosnyák nemzettudat előtérbe kerülésének. Az, hogy 1919-ben mégis létrejött egy minden muszlimot képviselő szervezet, csak úgy volt lehetséges, hogy a *Jugoslavenska Muslimanska Organizacija* (JMO) a délszláv együttélés (*jugoslovenstvo*) ideológiája mellett szállt síkra. A JMO vezetői középosztálybeliek és főként városiak voltak, de érdekközösségben a vidéki muszlimokkal is, akiket erősen sújtottak a keresztény paraszthordák folyamatos fosztogató portyái.⁴⁴ A

⁴¹ 1929-től (a királydiktatúra bevezetésétől) az állam hivatalos neve Jugoszláv Királyság.

⁴² Nem véletlenül szoktak Szerboszláviaként utalni az első Jugoszláviára.

⁴³ A Nagy-Szerbia elképzelés elsőként 1844-ben bukkant fel, az akkori szerb belügyminisztertől, Ilja Garašanintól származik, de az idea végigkísérte a 19. században megjelenő nacionalista ébredést, s a 20. századi véres konfliktusokat. A nagyszerb ideológia lényege röviden: ahol egyetlen szerb él (függetlenül attól, hogy többségben, vagy kisebbségben), az Szerbia. Az ideológia alapján a szerbek elvileg Szerbiához tartozónak gondolták Boszniát, Koszovót, Macedóniát, Montenegrót, de Horvátország jelentős részét is, sőt időnként Magyarország területének kisebb hányadát is.

⁴⁴ FRIEDMAN, *i. m.* 176. o.

bosnyák politikai elit célja kettős volt: megőrizni a területi integritást és megtartani az autonómiát.

A JMO meglehetősen sikereket ért el, nem utolsó sorban annak köszönhetően, hogy lojális volta Karađorđević-dinasztiához és a szerbek dominálta kormányhoz, a szerb államvezetés ezt többször is koalíciós partnerség megajánlásával honorálta. A boszniai muszlim közösségekben is elég nagy volt a JMO támogatottsága, de amiatt, hogy energiáit teljesen felemésztette a Bosznián belüli függetlenség megteremtése, s a folyamatos szerb és horvát közeledések és szövetségkeresések kivédése, a Bosznián kívüli muszlim közösségekben a JMO nem jelentett befolyásoló tényezőt.⁴⁵ Sőt, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság fennállásának időszakára tehető a szláv muszlimok és a Balkán másik jelentős muszlim közössége, az albánok eltávolodása. Előbbiek akkor erősödtek ugyanis meg jelentősen, amikor 1930-ban az addigi három iszlám központot (Belgrád, Bar, Szarajevó) egyesítették és Szarajevóba helyezték át. Rontott a két etnikum kapcsolatán az is, hogy a boszniai muszlimok segítkeztek a szerbeknek az albánokkal szembeni asszimilációs törekvéseiben, hiszen tanárként az albánlakta részekben részt vettek a szerb nyelv dominanciáját célzó oktatási reformok megvalósításában is.⁴⁶

A szerbek a bosnyákokra ebben az időben egyébként szerbként tekintettek – a bosnyákok származása és nyelve is ezt a meggyőződést erősítette –, s hasonlóképpen vélekedtek a horvátok is, csak ők a horvát etnikum részének gondolták a boszniai muszlimokat.⁴⁷ A lényeg, hogy a délszláv államban – eltérően a többi balkáni, ortodox többségű államtól – a vezető etnikumok egyike sem kezelte a bosnyákokat idegenként.

Az 1929-es királydiktatúra⁴⁸ a jugoszlávizmus eszmerendszerét támogatta, s mivel ennek keretében a fennálló

⁴⁵ A szandzsáki és montenegrói muszlim közösségekben jelentősebb volt a szerbek befolyása, akik igyekeztek a maguk oldalára állítani őket a horvátokkal folytatott államjogi vitáikban. Ezekben a területeken a szerbek az „elszerbesítést” (egyfajta, erőszakos motívumoktól sem mentes asszimilációt) vagy ennek híján az elvándorlást erőltették.

⁴⁶ Aydin BABUNA: *The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism i. m.* 297. o. Lásd erről részletesebben később.

⁴⁷ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 23. o.

⁴⁸ A királydiktatúra bevezetésére azért került sor, mert (Karađorđević) Sándor király nem látott más módot az egyre elmérgesedő szerb–

határokat is megkérdőjelezte, illetve megváltoztatta, Bosznia a fennállása során először érte meg, hogy történelmi határait módosították. A boszniai muszlim közösség ennek következtében sajátos szakadást élt meg, s egy részük a horvátok oldalára állt (úgy tekintve a szerbekre, mint akik elárulták a JMO-nak a boszniai területi integritásra tett ígéretét), más részük pedig továbbra is a szerbeket támogatta. Alapvetően azonban ebben az időszakban a muszlim elit felismerte, hogy a kormányzat támogatása áll leginkább érdekükben és nem a nacionalista erőké.

A második világháború: horvát dominancia, bosnyák lojalitás, Handžar

A második világháború idején Bosznia hovatartozása gyorsan eldőlt: területét még a háború kezdetén bekebelezte az olasz fasiszta – és részben náci német – támogatást élvező horvát usztasa bábállam. A horvátok azzal igyekeztek megnyerni a muszlimok támogatását, hogy a „legtisztább horvátoknak” hívták őket, s készek voltak széleskörű – oktatási, vallási – autonómiát adni nekik. A horvátok motivációja elsősorban abban keresendő, hogy egyrészt Bosznia területének megtartása érdekében meg kellett nyerniük annak lakosságát, másrészt pedig a szomszédos nagyobb népek közül a bosnyákok támogatásának elnyerésében bízhattak – ellensúlyozandó a térségben igen erős szerbeket.

A második világháború idején a horvátoknak és a szerbeknek az első jugoszláv államban tapasztalható szembenállása fegyveres küzdelemmé fajult, amelynek legfőbb áldozatai a szerbek voltak, ők nagy számban⁴⁹ estek áldozatul az usztasa állam irtó hadjáratának. A bosnyákok – a korábbiakhoz hasonlóan – itt is megegyezésre törekedtek: egy részük az usztasa seregek speciális egységének

horvát ellentétek megfékezésére, amely már-már ellehetetlenítette a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság működését. (Az utolsó csepp a pohárban valószínűleg az az 1928-as incidens volt, amikor a parlamentben a legjelentősebb ellenzéki politikai erő, a horvát parasztpárt vezető politikusát és néhány képviselőtársát lelőtte egy montenegrói képviselő.)

⁴⁹ A szerb áldozatok száma 200 és 300 ezer közé tehető, ezt a számot a horvátok erős túlzásnak tartják. Tény azonban, hogy a második világháború idején a jugoszláv térségben a legfőbb üldöztetésnek kitett népcsoport a szerb volt, őket követték – nagyságrendileg kevesebben, mintegy 20–50 ezren – a roma és a zsidó áldozatok.

tagjaként (*Handžar*) vett részt a harcokban (és a szerbek ellen irányuló népiertásban), kisebb részük pedig a partizánokhoz csatlakozott.⁵⁰

A horvát államvezetés, bár retorikájában igen nagylelkűen nyilatkozott a muszlimokról („legtisztább horvátoknak” nevezték őket), valójában azonban a bosnyákokra a horvátok muszlim horvátokként tekintettek, s az iszlámot egy második számú, a horvátok által gyakorolt vallásként értelmezték. A második világháborús időszak tehát szintén nem kedvezett a bosnyák etnikum nemzettudata megerősödésének.

A titói Jugoszlávia: a bosnyák identitás megerősítése

Meglehetősen sajátos módon a vallásokkal szemben alapvetően a jugoszlávizmus eszmerendszerét preferáló, s a nacionalizmusokkal szemben keményen fellépő titói kommunista vezetés volt az, amely nemzetfejlődésük tekintetében a legkedvezőbb időszakot teremtette meg a boszniai muszlimoknak.

Kezdetben a muszlimok nem kapták meg a „jugoszláv nemzet” státuszát, mert ez alapvetően csak azoknak az etnikumoknak járt, amelyeknek létezett a jugoszláv föderatív struktúrában olyan anyaállama, ahol az adott etnikumhoz tartozók voltak számszerű többségben.⁵¹ 1968-ban azonban megváltozott a helyzet, a kommunista pártvezetés ugyanis bejelentette, hogy a muszlimokat is elismeri jugoszláv nemzetnek, s az 1971-es népszámlálás során már be is vezették ezt a kategóriát (*Muslimani*).⁵² A nemzetté minősítés okai között bel- és külpolitikai

⁵⁰ Mark PINSON: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996. 143. o.

⁵¹ Az az etnikum, amelynek a jugoszláv föderációban volt „anyaállama”, *jugoszláv nemzet* volt (horvátok, macedónok, montenegróiak, szerbek, szlovének, s később a muszlimok), azokat a népeket pedig, amelyek jelentős számban ugyan, de több ország területén éltek (de Jugoszláviában nem volt anyaállamuk), a *jugoszláv nemzetiség* megnevezéssel illették (albánok, csehek, magyarok, romák, románok, rutének, szlovákok és törökök). A harmadik kategóriába (*egyéb nemzetiségek és etnikai csoportok*) a görögök, lengyelek, németek, osztrákok, oroszok, ukránok, vlahok, zsidók stb. tartoztak. POULTON-TAJI-FAROUKI, *i. m.* 23. o.

⁵² BOUGAREL-CLAYER, *i. m.* 32. o.

okokat egyaránt találunk. Utóbbiak között nagy jelentősége volt, hogy Tito az el nem kötelezettek mozgalmában igyekezett az ottani iszlám államokat megnyerni. A belpolitikai okok közül pedig az a leginkább lényeges, hogy a második jugoszláv államra a kiegyensúlyozás politikája volt jellemző, vagyis az a törekvés, hogy a multietnikus föderatív struktúrában ne hagyják, hogy egyik vagy másik etnikum túlzottan megerősödhessen.⁵³ Az ellen-súlyozandó nagy etnikumok a szerbek és a horvátok voltak, velük szemben a kisebbek, a bosnyákok, a montenegróiak, a macedónok és a szlovének nemzeti identitását és szerepét erősítették „mesterségesen”.

A döntés következtében a boszniai muszlimok a többi jugoszláv nemzettel egyenrangú politikai szereplővé váltak, s a saját országukban is a szerbekkel és horvátokkal egyenlő, legitim politikai pólust alkottak, akikkel bizony osztoznia kellett a szerbeknek és a horvátoknak mind a hatalomban, mind a javakon.

A boszniai muszlimok alapvetően továbbra is szekuláris közösségként viselkedtek, a nacionalizmus és az iszlám hit hangsúlyozása még nem volt jellemző – csupán az 1970-es és 1980-as években lett ennek nagyobb jelentősége. Az 1981-es népszámláláson kétmilliónyian vallották magukat muszlimnak Boszniában, s fokozatosan építették ki vallási intézményrendszerüket. Tito halálával azonban úgy tűnt, hogy a „testvériség és egység” szelleme is sírba szállt.

Jugoszlávia széthullása, a dezintegrációs folyamatot kísérő háború és a rendezés utáni helyzet

A kilencvenes évek első felében zajló háború legfőbb áldozatának a bosnyákok tekinthetők, hiszen mind a szerbek, mind pedig a horvátok ellenségeskedésének célpontjává váltak, s a háborús áldozatok is közülük kerültek ki legnagyobb számban.

A fegyveres szembenállás éveitől kezdve a bosnyák identitás előtérbe kerülésének lehettünk tanúi. A 20. században ennyire soha nem volt fontos (a korábbi évszázadokra pedig különösen nem

⁵³ Jól látta ugyanis a titói államvezetés, hogy az első (1918-tól létező) Jugoszlávia keretinek szétfeszítése végső soron a túlzott dominanciára törekvő és szert tevő szerbek és a magukat elnyomva érző horvátok ellenségeskedésének volt köszönhető.

jellemző) azoknak a különbségeknek a hangsúlyozása, amelyek megkülönböztetik és elválasztják az itt élő népeket egymástól. Az addig működő közösségi kötelek elszakítását minden, a háborúban érintett fél napirendre vette és sietve igyekezett bizonyítani kulturális különállását (elsősorban a nyelviség tekintetében szorult ez bizonyításra),⁵⁴ a vallás – mint fontos identitásformáló tényező – jelentősége hirtelen megnőtt, s még az addig igencsak szekuláris és a vallási előírások betartásához szigorúan nem ragaszkodó közösségek tagjai esetében is mindennaposá vált a vallási intézmények látogatása.

Nem volt ez másként a bosnyákok esetében sem, de ebből a szempontból ők egyáltalán nem tekinthetők kivételesnek, hiszen minden más közösség is megélte ugyanezt. Amiért a bosnyákok (és a többi balkáni muszlim közösség) iránt megnőtt az érdeklődés a nemzetközi politikai és szakmai körökben, az a vallási különbségek előtérbe kerülésével párhuzamosan az iszlám felértékelődése volt. Boszniában, amely a vallási tolerancia és a multietnikus együttélés példája volt, a háború alatt a harcoló felek oldalán külföldi „önkéntesek” jelentek meg, köztük a bosnyákok mellett harcoló (közel-keleti országokból, zömmel Szaúd-Arábiából érkező) *mudzsahidok* voltak. A háborút követően nyilvánvaló volt, hogy bár a fegyveres konfliktust lezáró daytoni megállapodás rendelkezett a külföldi katonák haladéktalan hazatéréséről, sokan mégis Boszniában maradtak (elsősorban a házasságkötések révén megszerzett állampolgárság birtokában volt erre lehetőségük). A háború alatt a leg súlyosabban a muszlimok mecsetjei és emlékhelyei sérültek, az újjáépítésbe pedig igen jelentős mértékben kapcsolódtak be a közel-keleti államok, amelyek nemcsak mecseteket építettek, hanem vallási intézményeket, alapítványokat, szervezeteket hoztak létre, iskolákat alapítottak stb.

2001 szeptembere után felerősödött az iszlám boszniai térnyerése miatti aggodalom mind a szomszédos országokban, mind pedig a szélesebb nemzetközi közvélekedésben. Elkezdtek foglalkozni a Boszniában tevékenykedő szervezetekkel, az olyan irányzatokkal, mint a Boszniában és különösen a Szandzsákbán egyre nagyobb teret nyerő és radikális akcióikról elhíresült *vahhábíták*, s az iszlám fundamentalizmus (és terrorizmus)

⁵⁴ Aydin BABUNA: National Identity, Islam and Politics in Post-Communist Bosnia-Hercegovina. *East European Quarterly*, 39. évf. 4. szám, 2006. 433. o.

térnyerésének fenyegető mivoltára hívták fel egyre többen a figyelmet.

Ezek a közösségek valóban léteznek Boszniában, ez ténykérdés. Látnunk kell azonban, hogy a boszniai muszlimok többsége számára – a keresztény szomszédokhoz hasonlóan – idegen ezeknek a csoportoknak a fundamentalista beállítottsága és erős ragaszkodásuk a hitelvek szigorú betartásához. A bosnyákok közül azok vannak többen, akik továbbra is egy kimondottan szekuláris vallási közösség tagjaként tekintenek magukra. A vallás felértékelődésének lényege esetükben nem az iszlám fundamentalizmus előtérbe kerülése, hanem az, hogy a háború természetes velejárója – és még egyszer hangsúlyozzuk: mint a többi etnikumnál is – a civilizációs–kulturális különbségek, így a vallási hovatartozás előtérbe kerülése. A bosnyákoknak pedig a leginkább markáns megkülönböztető jegyük vallási különbözőségük.

Albánok

Albánok a 19. századig: alávetettség és áttérések, bektasi rend és megkésett nemzeti ébredés

Az Oszmán Birodalomban a bosnyákok mellett az albánokra jellemző a legnagyobb arányban a megszállók hitére történő áttérés. Az oszmán törökök a 14. századtól folyamatosan jelen voltak az albánlakta részeken, s ahogyan a bosnyákok Boszniában, úgy az albánok is érdekközösségre leltek a megszállókkal, s a környező délszláv népekhez képest privilegizált pozíciót vívtak ki maguknak a Birodalomban. Néhány szót érdemes ejteni az albán identitás sajátos formálódásáról és ebben a folyamatban a vallás jelentőségéről.

Ami az áttérés okait illeti, azok egy része ugyanaz, mint amit a tanulmány elején már megemlítettünk a bosnyákoknál. Az albánok esetében azonban érdemes kiemelni két további tényezőt is. Elsőként meg kell említeni a hagyományos társadalmi sémákat és azok átalakulását, valamint a tizenkilencedik században a nacionalizmus eszmerendszerének – még a többi balkáni néphez képest is – megkésett terjedését, valamint annak hatásait az identitás

formálódására. Mindezek következtében az albánok identitásának alakulásában előtérbe kerültek az etnikai és nemzeti konstrukciók.⁵⁵

Az identításban a vallás jelentősége az albánok estében jóval kisebb, mint a bosnyákoknál. Utóbbiak esetében ugyanis a közös délszláv eredet és az igen hasonló nyelv megnehezíti a környező népektől való megkülönböztetést, éppen ezért a vallás lesz az elsődleges fontosságú identításelem. Ezzel szemben az albánok nemzeti önazonossága szempontjából nem a vallás a legfontosabb tényező, s ennek több oka is van. Egyrészt etnikai eredetüket és nyelvüket illetően is nagyban különböznek a Balkán többi népétől, így szomszédaiktól leginkább ezen kulturális jellemzők különböztetik meg őket, másrészt pedig az albánság maga is több törésvonal mentén megosztott a vallás tekintetében. Az albánok három vallású nép, az oszmán uralom végére kialakultak a ma is elfogadott felekezeti arányok: a többség muszlim (70–80%), de jelentős a keresztények aránya is az albánságon belül.⁵⁶ A muszlim közösség sem egységes, tovább tagolódik szunnitákra és az ún. *bektasi* rend (valamint a többi, kisebb jelentőségű *szúfi* rend) követőire. Mindezen tényezőknek köszönhetően az albánság a nemzeti ébredés időszakában – a nemlétező vallási egység hiányában – mindenekelőtt nyelvében és különálló eredetében találta meg a nemzeti egység legfőbb pilléreit.⁵⁷

Ami az Oszmán Birodalomban a különböző vallási közösségek, köztük a muszlimok sorsát illeti, azoknak számos kihívással kellett szembenézniük a megszállás ideje alatt, ezek közül a legfontosabb talán az asszimilációs fenyegetés volt, amely mind a keresztény, mind a muszlim lakosság esetében igencsak valós volt. A muszlimoknak az eltörökösödés veszélyével kellett szembenézniük. A megszálló hatalom ugyan nem tett különbséget az alattvalók között abban a tekintetben, hogy ki milyen nyelvet beszélt – korábban már említettük, hogy a különbségtétel alapja a vallás volt –, a birodalmi *lingua franca* és a hatalom nyelve azonban az oszmán török volt. Mindenkinek, aki hivatalt kívánt vállalni, bírnia kellett ezt a nyelvet, amit egyébként sok töröknek szintén

⁵⁵ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 4. o.

⁵⁶ A maradék (csaknem 30%) kétharmada ortodox, egyharmada katolikus.

⁵⁷ Aydin BABUNA: The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion *i. m.* 67. o.

„idegen” – de az általa beszélt saját, helyi nyelvtől nyilván nem túlságosan távol álló – nyelvként kellett megtanulnia.⁵⁸

Az etnikai hovatartozás önmagában nem determinálta az egyén sorsát, az előrehaladás lehetősége minden muszlimnak adott volt a Birodalomban, származásától függetlenül, érdemei szerint (elvileg legalábbis és a Birodalom fénykorában mindenképpen).⁵⁹ Az albánok közül kifejezetten sok magas rangú hivatalnok került ki, sőt nagyvezírek is, de ismeretes, hogy a Török Birodalomhoz tartozó távolabbi területeken nevezetes történelmi személyiségek közül is nem egy albán származású volt.⁶⁰

Egy következő, még az oszmán időkből származó jellegzetesség az albánoknál a *szúfi* rendek megerősödése, s különösen a *bektasi* irányzat térnyerése. Ehelyütt térünk ki a tanulmányban a *bektasi* rend rövid bemutatására.

Poulton szerint a szunnita Oszmán Birodalomban a *szúfi* irányzatok különleges szerepet töltek be, mert – szinkretikus jellegük miatt – egyfajta menedékként szolgáltak a Birodalomban egyébként kevésbé tolerált síitáknak. Más szempontból azért volt fontos a jelenlétük, mert heterodox (a klasszikus tanoktól sajátos módon eltérő, rendhagyó) jellegük miatt – amely lehetővé tette az iszlám és keresztény vallási elemek együttélését – a keresztényeknek is vonzó alternatívát szolgáltattak.

Norris azt vallja, hogy a *bektasi* más, a Balkánon még megtalálható *szúfi* renddel ellentétben, bár hivatalosan szunnita, valójában azonban közelebb áll a síita iszlámhoz.⁶¹ Clayer szerint azonban a *bektasi* rendet nem a síita iszlám egyik leágazásának kell tekinteni, hanem olyan *szúfi* rendnek (iszlám misztikus testvériségnek), amelynek megalapítása a

⁵⁸ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 18. o.

⁵⁹ A megszállók tehát nem tulajdonítottak nagy jelentőséget az etnikai hovatartozásnak, a „török” kifejezést sokáig magukra sem alkalmazták. A birodalmi elit inkább „oszmánnak” nevezte magát, a „török” kifejezés pedig a műveletlen alsóbb rétegekre, a parasztokra vonatkozott. *Uo.*

⁶⁰ Talán ehelyütt elegendő példaként említeni az egyiptomi Mohamed Alit.

⁶¹ NORRIS, *i. m.* 90. o.

13. századi Közép-Anatóliába nyúlik vissza.⁶² A rend tagjai abban hisznek, hogy az alapító Haddzsi Bektaş (Hacı Bektaş) a 13. században született (valószínűleg 1247-ben vagy 1248-ban) Horászánban olyan családban, amely közvetlenül a prófétától származtatta magát. Haddzsi Bektaşra leginkább Ahmed Jaszaví volt inspiráló hatással (vagy tanítójaként, vagy spirituális–szellemi iránymutatójaként – ebben a vonatkozásban eltérőek a források),⁶³ s tanulmányai befejezése után Anatóliába ment missziós tevékenységet folytatni. Iraki és mekkai zarándoklatait követően többek között Palesztinába és Damaszkuszba is ellátogatott, 1281-ben pedig megalapította Anatóliában *tekkéjét*, amely később Hacıbektaş néven az általa létrehozott *tarika* székhelye lett, s ma is a *bektasi* rend egyik legfontosabb központja és zarándokhelye. Haddzsi Bektaş 1338-ban vagy 1341-ben halt meg, végső nyughelye Hacıbektaş lett.⁶⁴

A *bektasi* rend a 16. században nyerte el heterodox jellegét, amikor integrálta más irányzatok hitelveinek egy részét, s a régi vallási elvárásokat részben eltörölő és megreformáló új irányzatként tett szert egyre nagyobb népszerűsége, főként Anatóliában. A *bektasi* irányzat hitelvei számos új elemmel gazdagodtak.⁶⁵ Mehmed Fuad Körpülünek is az a véleménye, hogy a *bektasi* és a hozzá hasonló heterodox irányzatok többféle hitvilág keveredéséből jöttek létre, szerinte „a muszlim ezoterizmus, az anatóliai és iráni ősi hiedelmek valamiféle konglomerátuma, amelybe beleivódtak továbbá a kereszténység különböző szakadár formáinak hitelvei, valamint filozófiai és *szúfi* tanok.”⁶⁶ Poulton szerint a *bektasi* szinkretikus irányzat, amelynek alapja a turkomán heterodox hit, de megalapítása óta több vallási irányzat is hatással volt rá, s ezekből átvett elemek formálták ma ismeretes karakterét. A *bektasi* irányzat merített az indiai és

⁶² POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 115. o.

⁶³ Ahmed Jaszaví a 12. században alapította az első *tarikát* Törökországban, a *jaszavíját*, s befolyása minden török *szúfi* rend esetében nyilvánvalóan érzékelhető. A *bektasi* rend és a *jaszavíja* között is számos hasonlóság fedezhető fel. Norris, *i. m.* 90. o.

⁶⁴ *The Encyclopedia of Islam*. [1986] Leiden, E. J. Brill, 1161. o.

⁶⁵ NORRIS, *i. m.* 90–91. o.

⁶⁶ Mehmed Fuad KÖRPÜLÜ: *Les origines de l'empire ottoman*. Paris, 1935. 123. o. Idézi NORRIS, *i. m.* 88. o.

iráni misztikus mozgalmak által inspirált ún. kalendarizmusból vagy a melametizusból, a 16. század elején pedig a szafavida hatás⁶⁷ nyomán vált jellemzőjévé az erős síita és *szúfi* jelleg.⁶⁸

A *bektasi* testvériség kialakulása a 14. századra tehető, széles körben elterjedté azonban csak azután vált a 16. században, miután magába olvasztott más heterodox irányzatokat az előzőekben jelzett módon, s tanításait és hitelveit illetően fontos újításokat vezetett be. A 16. század elején ugyanis a rendet annak második legnevesebb *pírje* (a rend előjárója, *szúfi* mestere), Balim Szultán⁶⁹ irányítása alatt jelentősen megreformálták.⁷⁰ Balim Szultán reformjának egyik legfontosabb lépése a cölibátus bevezetése volt avallási előjáróknál, másik pedig a rendbe történő bevezetés négy lépcsőfokának meghatározása. A legelső szinten helyezkedik el az *ásik*, akinek szándékában áll a rendbe történő felvétel, de még a beavatás előtt áll. A második szinten a *dervis* áll, aki már elnyerte a rend soraiba történő bebocsátást, s őt követi a *baba*, aki – miután évekig *dervisként* szolgált – a *dervisek* és *ásikok* vezetője és irányítója. A negyedik, legmagasabb szinten az ún. *dedebaba*, vagyis a vezető *baba* helyezkedik el.⁷¹

A *bektasi* irányzat hitelveit tekintve a *szúfizmus* radikálisabb irányzatait a *sía* forradalmi eszméivel vegyítő *tarikán* tekintethető,⁷² amely a hagyományos iszlám vallási előírások közül számosat nem követ, így nem helyeznek nagy hangsúlyt az öt pillér betartására sem. A *ramadán* helyett Ali fiainak tiszteletére böjtölnek, s a böjtöt Muharram hónapban

⁶⁷ Eredetileg *szúfi* rend, később Perzsiát uraló dinasztia, mely az Iráni-fennsík lakosságát a síita iszlámra térítette.

⁶⁸ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 115. o.

⁶⁹ Balim Szultán korának egyik elismert vallási vezetője volt, Bajazid szultán meghívta őt a Topkapi Szerájba, hogy tanításaival megismerkedjen, s hatására mind a szultán, mind pedig a Porta számos előjárója a *bektasi* híve lett.

⁷⁰ *The Encyclopedia of Islam*. 1162. o.

⁷¹ Időnként kineveznek egy-egy *kalifát* is, aki a *baba* és a *dedebaba* között helyezkedik el a hierarchiában, az utóbbi nevezi ki és a *dedebaba* megbízottjaként jár el egy-egy ügyben. NORRIS, *i. m.* 93. o.

⁷² Karen ARMSTRONG: *Az iszlám rövid története*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005. 189. o.

12 napig tartják. A kötelező alamizsnát (a *zakátot*) elismerik, bár azt kiterjesztve értelmezik: minden nélkülözőnek segítséget kell nyújtani, függetlenül attól, ki az illető, milyen vallású és miért került nehéz helyzetbe. A napi ötszöri ima kötelezettsége (*szalát*) helyett a napkeltekor és napnyugtakor elmondott imák rendjét követik, imádkozni pedig nem Mekka felé fordulva kell.⁷³ Istentiszteleteik otthonaikban vagy a *tekkék*ben zajlanak, ahol rituális szövegeket mondanak el, helyenként zenei kísérettel. Az istentiszteleteken a számára kijelölt sarokban foglal helyet a *baba*, felé fordulva félkörben ülnek a megjelentek, férfiak és nők vegyesen, a nőknek nem kötelező a kendő viselése sem és minden tekintetben egyenlők és azonos jogokat élveznek a férfiakkal. Az imák során nem kell térdet hajtani, s a *tekké*ben tartott közös imán történő megjelenés is csak egy évben kétszer kötelező. Összejöveleteiken az étel bárányból készül, ehhez bort vagy *rakit* fogyasztanak, s vallási vagy társadalmi kérdésekről beszélgetnek, melynek során a feltett kérdésekre a *baba* válaszol.

A *bektasi* rend követői Alláhot Mohameddel és Alival egyfajta szentháromságba, egységbe fűzik egybe,⁷⁴ ennek a magasabb rendű spirituális létezőnek a földi megtestesülései a *babák*, akiket éppen ezért nagy tisztelet övez. A *bektasi* hitvallás elismeri a tizenkét prófétát, Mózeset, Máriát, Jézust és sok szentet. Az emberiség és a haza szeretete, az erőszak és az igazságtalanság elvetése, a bármely ok miatt nélkülözők megsegítése, az adott szó megtartása normarendszerük alapvető elemei, a jutalom nélküli szenvedésben hisznek és széles körben elterjedt köztük a lélekvándorlásba vetett hit is.⁷⁵

A *bektasi* irányzat a Balkánon az oszmán hódítókkal jelent meg, s terjedt el a 16. századra szerte a félszigeten, például a 16. században a korabeli írásokban szó esik egy szerbiai (belgrádi) *tekkér*ről is. Az albánoknál főként a toszkok között lett népszerű az irányzat. A *bektasi* rend és a Porta kapcsolata

⁷³ *The Encyclopedia of Islam*. 1162. o.

⁷⁴ Helmuth von GLASENAPP: *Az öt világvallás. Bráhmánizmus, buddhizmus, kínai univerzizmus, kereszténység, iszlám*. Akkord, Budapest, 2005. 357. o.

⁷⁵ NORRIS, *i. m.* 94–99. o.

nem volt feszültségmentes, a szultán gyakran a birodalom meggyengítését célzó nacionalista és felforgató fenyegetésként érzekelte a rendet, s gyakran erőszakos fellépéssel igyekezett erejét meggyengíteni. Ezek az intézkedések azonban csak még jobban egységbe kovácsolták a rend követőit, s egyre népszerűbbé tették az albán részeken az irányzatot.⁷⁶ A rend központja sokáig a Török Birodalom területén volt, Atatürk azonban a többi között a *bektasi* rendet is kiűzte az új török állam területéről, amely központját 1925-ben Tiranába helyezte át. Ma a *bektasi* közösségek között az anatóliai után a második legnépesebb csoportot a balkáni albán hívek képezik.⁷⁷

Helytálló az az állítás, hogy a Balkán népeire a nemzeti ébredés szempontjából a megkésettség jellemző a nyugat-európai, de még a kelet-közép-európai népekhez képest is, s – amint arra korábban már utaltunk – az albánok esetében azonban azt is kijelenthetjük, hogy a Balkánon őket érintette meg utolsóként a nacionalizmus eszmeáramlata. A megkésettséget nagy részben indokolja az a közösség, ami az albánok és a megszálló törökök között egyrészt a túlnyomó részben fennálló vallási azonosságon, másrészt az albánoknak juttatott privilégiumokon alapult. Csak a 19. század utolsó éveiben ingott meg ez az érdekközösség, ekkor fogalmazták meg az albánok elsőként igényeiket.

Érdemes ehelyütt kiemelni ennek az emancipációs folyamatnak két jellegzetességét. Az egyik, hogy az albán nacionalizmus kezdőpontjaként felfogott 1878-as Prizreni Liga mozgalma kezdetben nem is kifejezetten a nemzeti ébredés híveinek egyesülése volt: az eredeti cél a széthulló Oszmán Birodalomban élvezett kiváltságok megőrzése volt – kezdetben a törökökkel szembenálló hatalmakkal, később magukkal az oszmánokkal

⁷⁶ *Uo.* 125. o.

⁷⁷ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 114. o. A bektásiról lásd az alábbi munkákat: John Kingsley BIRGE: *The Bektashi Order of Dervishes*. Luzac, London, 1937; Alexandre POPOVIĆ – Gilles VEINSTEIN (szerk.): *Bektachyija. Etudes sur l'ordre mystique des Bektashis et les groups relevant de Hadji Bektach*. Isis, Istambul, 1995; Tord OLSSON – Elizabeth ÖZDALGA – Catharine RAUDVERE (szerk.): *Alevy Identity, Cultural, Religious and Social Perspectives*. Swedish Research Institutes, Istambul, 1998.

szembehelyezkedve. 1906-ban éppen a megszállókkal szembeni lépésként döntöttek az albán vezetők a nyelvi sztenderdizáció mellett, s ennek részeként egységesítették többek között a két vezető nyelvjárás írásmódját: a korábban görög írásjeleket használó toszkok ekkortól a gegek által addig is használt latin írásjelekre tértek át.⁷⁸ Ezen döntés háttérében nyilvánvalóan nagy szerepet játszott az a felismerés, hogy a gyengülő Oszmán Birodalom visszaszorulása után keletkező hatalmi vákuumban az albánlakta területekre mind a görög, mind pedig a szerb nemzet kész volt kiterjeszteni befolyását.

Egyre világosabbá vált az is, hogy a szomszédos erősebb népek terjeszkedési törekvéseinek csak egy független albán állam létrejötte veheti elejét. A másik jellegzetessége az egyre határozottabb albán nacionalizmusnak, hogy az albán igények megfogalmazása kezdetben inkább a keresztények kezdeményezése volt, ez is bizonyítja, hogy a nemzeti és vallási identitás közti kapcsolat már a 19. század végén – 20. század elején sem jellemző, s főleg nem egyértelmű.⁷⁹

A megszerzett államiság ára: szétszakítottság és idegen befolyás, a másodrangúság megtapasztalása

Az oszmán uralom megszűnése után a Balkánon jelentős muszlim közösségek maradtak, ezek szinte mindegyike az új államok délszláv többsége mellett kisebbségként létezett.⁸⁰ Az új államokban nem voltak könnyű helyzetben a muszlimok, hiszen az állami vezetésnek kettős nyomással kellett szembenéznie. Egyfelől egy külsővel, az irredenta törekvésekkel, amelyek a huszadik század első felében az újonnan létrejött balkáni államok közül többet jellemeztek. A terjeszkedési kísérletek kezdetben a maradék európai, török kézen lévő területekért folytak, később azonban az új államok egymás ellen fordultak (gondoljunk csak a balkáni

⁷⁸ Aydin BABUNA: The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion *i. m.* 68. o.

⁷⁹ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 7. o.

⁸⁰ Kivételt akkor ez alól csak Albánia képezett, ma pedig sajátos helyzetben van még Bosznia-Hercegovina, amelynek ugyan három államalkotó etnikuma közül a bosnyákok számszerű többségben vannak az államban, a sajátos helyzet és a paritásos berendezkedés miatt mégsem állíthatjuk, hogy ők lennének a „többség”. Helyzetüket legjobban a „relatív többség” kifejezés írja le.

háborúkra). A külső nyomás mellett egy belső problémával is meg kellett birkózniuk a régió többnemzetiségű országainak: a különböző népcsoportok között jelentkező feszültségekkel. Ráadásul a Balkánon mindez arra az időre tehető, amikor az uralkodó eszmerendszer ebben a régióban a nacionalizmus volt, s a *millet*-rendszer örökségeként a nemzeti identitás igen szorosan összefonódott a vallási identitással, különösen az ortodoxoknál.⁸¹

Mindezen körülmények között a muszlim közösségekre az ortodox többség úgy tekintett, mint egy, az oszmán uralomból megmaradt kényszerű „örökségre”, a fájó múlt élő mementóira, amelynek tagjai a legtöbb esetben etnikai–nyelvi és vallási szempontból is különböztek a többségtől. A helyzetet súlyosbította, hogy a legtöbb államban az a klasszikus nemzetállami ideológia gyökeresedett meg, hogy az állam a domináns népcsoport természetes élettere, éppen ezért a legtöbb balkáni államban a centralizációs törekvések a leginkább domináns népcsoport nacionalizmusa által közvetített igényeknek megfelelően alakultak.⁸² Nem egy államban kísérletet is tettek a kisebbségi kérdés „megoldására”, s az eszközök – a kulturális elnyomás és az elűzés (fegyveres polgárháborúk idején a kiirtás) közötti kontinuumban elhelyezkedve – igen változatos képet mutattak.⁸³ Ezek a kísérletek azonban nem eredményezték a kisebbségek eltűnését, csak bizonyos csoportok számbeli csökkenését; az etnikai térkép továbbra is nagyon sokszínű maradt.⁸⁴

⁸¹ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 13. o.

⁸² Hugh Poulton szerint – a gellneri „nemzetállam” terminológiájával élve – a balkáni nacionalizmus dinamikája a „premodern agrártársadalmak és az idealizált ’nemzetállam’ közti paradigmaváltásként” értelmezhető. *Uo.* 26. o.

⁸³ Albánia képezte a 20. század első évtizedeiben az egyetlen kivételt a fentebb vázoltak alól: itt ugyanis a többségében muszlim albánok alkották a többséget, ám rájuk a *millet*-rendszer nem hagyományozta a nemzeti és vallási identitás szoros összefonódását, s ez a későbbiekben sem alakult ki.

⁸⁴ Az első nagy kivándorlási hullám az új államok alakulásának idején a 19. század végére tehető, amikor az 1877–1878-as török–orosz háború után Bulgáriából nagyszámú török kisebbség vándorolt Törökországba erős kényszer hatására. Később, a huszadik században ez az elvándorlás mindkét délszláv államközösség területéről folytatódott, ám ott nemcsak a török etnikumot, hanem a többi iszlám hitű csoportot is érintette (délszláv muszlimokat, albánokat), s a kivándorlás jellemző

Az asszimilációs fenyegetéssel a kisebb népcsoportoknak a török birodalom hanyatlása nyomán újonnan létrejött államokban is szembe kellett nézniük. A keresztény – zömmel ortodox – kisebb népcsoportok gyakran a többségben lévő, azonos vallású etnikumba olvadtak be, különösen jellemző volt ez azokra a sérülékeny helyzetben levő közösségekre, amelyeknek nem volt anyaállama a Balkánon, például a vlahokra és a romákra. Az anyaállam megléte sem jelentett azonban feltétlenül garanciát a beolvadás elkerülésére: a görögországi (keresztény) albánok túlnyomó része például beolvadt a görög etnikumba, ezt a folyamatot nem tudta érdemben sem lassítani, sem pedig megállítani az akkor túlságosan gyenge Albánia.

Az új államokban a muszlim kisebbségi csoportok beolvasztása a keresztény többségi csoportba azonban egyáltalán nem volt sikeres, még a kis létszámú muszlim közösségek esetében sem. Sokkal inkább jellemző volt az az asszimilációs tendencia, hogy egy-egy államban a legnagyobb létszámú muszlim csoport olvasztotta magába a kisebb közösségeket. Ezt a folyamatot erősítette a gyakran tapasztalható nyelvi közösség is. Így Bulgáriában például a legtöbb muszlim a török, Macedóniában pedig az albán közösség részévé vált.

A mintegy fél évezredes oszmán uralom végére kialakult az albánoknál ma is jellemző vallási megosztottság, miszerint a lakosság 70%-a muszlim, 30%-a pedig keresztény. Mind a muszlimok, mind pedig a keresztények csoportja tovább tagolható: a muszlimok négyötöde szunnita, kisebb része valamely heterodox irányzat – legjellemzőbben a *bektasi szúfi* irányzat – követője; a keresztények kétharmada az ortodoxia, egyharmada pedig a katolicizmus híve. Meglehetősen elterjedt nézet az albánokat négyvallású etnikumként emlegetni, eszerint az albánok szunniták (55%), a *bektasi* rend követői (15%), ortodoxok (20%) vagy katolikusok (10%).⁸⁵ (Itt kell megjegyezni, hogy a *bektasi* mellett

volt Görögországra is. A kemáli Törökországban, ahol a török identitás hangsúlyozása és egyedülként való elfogadása volt jellemző, ezek a közösségek beolvadtak a török társadalomba, s többségük elveszítette korábbi identitását. POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 19. o.

⁸⁵ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 118. o. Az albánok két népcsoportja esetében a vallási hovatartozás tekintetében az a jellemző, hogy az északi gegek inkább szunnita muszlimok vagy katolikusok, a déli toszkok pedig inkább a *bektasi* irányzat vagy az ortodoxia követői.

számos egyéb *szúfi* rend megtalálható Albániában, főként az ország északkeleti és déli részén – ilyenek például a *halvetija*, a *kádirija*, a *rifája*, a *szaadíja* vagy a *tidzsánija* –, elterjedtségük és jelentőségük az albánok körében azonban nem mérhető a *bektasié*hoz.)

Az első albán állam megalapítása után nem jelöltek ki hivatalos államvallást, ehelyett létrehozták a három „nemzeti” egyházszervezetet, amelyek közül kettő hamarosan függetlenné vált a főbb egyházi központoktól. A Szunnita Muszlim Közösség 1923-ban kinyilvánította függetlenségét az Oszmán Kalifátustól az Oszmán Birodalom végnapjaiban; az Ortodox Keresztény Egyház pedig autokefállá nyilvánította magát 1922-ben a konstantinápolyi (ekkor már isztambuli) pátriárkától, utóbbi intézmény ezt aényt azonban csak 1937-ben ismerte el. Harmadikként az Albán Katolikus Egyház – az előbb említett két szervezettől eltérően – továbbra is szoros kapcsolatokat ápolt Rómával. Bár a *bektasi* rend hivatalosan a Szunnita Muszlim Közösség intézményrendszeréhez kapcsolódott 1945-ig, jelentősége 1925 után megnőtt, ekkor került a központja Tiranába.⁸⁶

A nemzeti ébredés vonatkozásában a huszadik század első évtizedeire a tudatosabb cselekvés jellemző, összehasonlítva a 19. században történetekkel. Az első albán nacionalista gerilla szervezetek 1906-ban jöttek létre, 1910-ben pedig fegyveres ellenállási harc bontakozott ki Koszovó területén, s terjedt az albánlakta részekre, ennek eredményeként 1912-re az albánok a törököktől már Szkopjét is megszerezték. Az első és a második balkáni háborúk során a még török kézen lévő európai területekért folytatott háborúskodás kedvező nemzetközi környezetet teremtett az albán törekvéseknek, így alakulhatott meg 1912-ben az első független albán állam, amelyet az 1913-as bukaresti béke révén az európai nagyhatalmak is elismertek. Az új állam fennhatósága alá azonban ekkor az albán etnikumnak csak mintegy fele került.

A balkáni háborúkat követő osztozkodás során a makedón területek három állam fennhatósága alá kerültek: a legnagyobb rész (az ún. égei makedón részek) Görögországé lett, a bolgárok kapták meg a legkisebb területet, pirini Makedóniát, Szerbiának pedig a vardari makedón részek jutottak, s ez utóbbi területet Koszovóval együtt a szerbek „magukkal vitték” az 1918-ban létrehozott első délszláv államba is.

⁸⁶ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 119. o.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság nevében ugyan három egyenrangú nemzet együttélésére utal, az első délszláv államot mégis egyértelmű a szerb dominancia jellemezte. Már a megalakulás körülményei is előrevetítették a szerbek vezető szerepét, hiszen az első államalakítási kísérletet kudarcba fullasztó olasz agressziót követően nyilvánvalóvá vált (mindenekelőtt a horvátok és a szlovének számára): csak a szerbek katonai ereje képes biztosítani az állam védelmét az esetleges külső támadásokkal szemben.⁸⁷ Szerbia a délszláv térség legnagyobb lélekszámú és legerősebb nemzete volt, amely ekként is tekintett magára és minden területen érvényesítette dominanciáját az új államban. Nem volt ez másként az albánokkal szemben sem, akik az első Jugoszlávia fennállásának időszakát az elnyomás korszakaként élték meg. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban albánok Koszovóban, Metohijában és Macedóniában éltek, de nem ismerték el őket államalkotó nemzetként, s erős asszimilációs, hovatovább akkulturációs szándékokkal is szembe kellett nézniük a szerbek részéről, mely arra irányult, hogy minél inkább „elszlávosítsák” az albán etnikum tagjait. Az albánok lényegesen hátrányosabb helyzetbe kerültek a délszláv államban, mint az Oszmán Birodalomban, elsőként kellett megtapasztalniuk a másodrangúság érzését.⁸⁸

Ehelyütt kell szólnunk a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a bosnyákok és az albánok helyzete közti lényeges különbségekről. Az első jugoszláv állam másként viszonyult a boszniai muszlimokhoz és az albánokhoz. Míg előbbieket a délszláv népeket tömörítő állam integráns részének tekintette – vallásuk miatt az ortodox szerbekenél „alacsonyabb rendű”, de tulajdonképpen

⁸⁷ Mindez persze nem jelenti azt, hogy minden, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élő etnikum előnytelennek ítélte a Szerboszláviának is nevezett délszláv államot. A szlovének a szomszédos nagy népek beolvasztó hatásától tartottak – elsősorban a horvátoktól, kisebb részben az osztrákoktól –, számukra éppen ezért megnyugtató volt egy olyan délszláv állam létrejötte, ahol (az állam nevében is felsorolt) államalkotó nemzetként lehettek jelen a szerbek és a horvátok mellett, mintegy harmadikként. A bosnyákoknak sem volt ellenére az új állam, hiszen ebben megőrizhették területi integritásukat és lojálisan viszonyultak a vezető etnikumokhoz. (Amint azt jelen tanulmány bosnyákokról szóló részében ki is fejtettük.)

⁸⁸ BOUGAREL–CLAYER, *i. m.* 27. o.

szerbeknek –, utóbbiakat idegen testként értelmezte.⁸⁹ Ennek megfelelően míg a bosnyákok lojálisak és kompromisszumkeresőek voltak a vezető etnikumok (a szerbek és a horvátok) irányában, addig ez az együttműködési hajlam egyáltalán nem volt jellemző az albánokra. A szerb uralkodó nemzet az albánoktól a különálló nemzeti létet is elvitatta, s súlyos elnyomó intézkedések nyomán igyekezett őket beolvasztani a többségi szláv népek tagjai közé: az albán nyelv használatát betiltották, az albán neveket „szlávósították”,⁹⁰ az oktatás kizárólagos nyelve a szerbhorvát lett és sok albánt emigrációba kényszerítettek. Az első jugoszláv állam idején kezdődött meg a délszlávok erőteljes betelepítése is Koszovóba, ennek során mintegy 40 000 szerb és montenegrói telepes áramlott a régióba. A számukra biztosított kedvezmények és az albánok ellehetetlenítését célzó intézkedések együttesen vezettek a koszovói etnikumok közti ellentétek elmélyüléséhez ebben az időszakban, ez az ellentét azonban mindenekelőtt etnikai és nem vallási jellegű volt.⁹¹

Az albánok érdekeit is képviselni hivatott párt volt a *Cemiyet* (teljes néven: *Islam Muhafazai Hukuk Cemiyet*), amely az albánokon kívül még a királyság többi, déli részén élő muszlim népcsoport képviselőjét is ellátta (a törökökét és a szandzsákbéli muszlimokét). A szervezet azonban egy idő után egyre radikálisabban, s az államvezetésnek egyre kevésbé tetsző módon emelte fel szavát az albánokat sújtó elnyomó intézkedések ellen, emiatt kellett tevékenységét beszüntetnie 1925-ben. A *Cemiyet* egyébként működése során nem tartott fenn szoros kapcsolatokat a bosnyákokat ebben az időben képviselő Jugoszláv Muszlim Szervezettel (JMO), s bár voltak közös célkitűzéseik, nem jellemezte őket a közös fellépés. Sőt, az együttműködés helyett inkább egyre élesebb szembenállás alakult ki a bosnyákok és az albánok között, amely akkor vált a leghevesebbé, amikor a szerb államvezetés a koszovói iszlám szervezetek elszlávosítását Boszniából hozatott bosnyák értelmiségiek segítségével igyekezett megvalósítani.⁹²

⁸⁹ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 146. o.

⁹⁰ Kötelezővé tették a családneveknél az –ić végződés használatát.

⁹¹ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 145. o.

⁹² Ez az intézkedés a húszas években egyébként Koszovó és Macedónia területén több fegyveres megmozduláshoz is vezetett, melynek keretét 1924-től az ún. Kaçak-mozgalom adott. Maga a mozgalom nem

Az elképzelés lényege az volt, hogy az albánok számára az oktatást csak szerb nyelven tették elérhetővé, hamarosan kiderült azonban, hogy az intézkedés kétélű fegyvernek bizonyult. A szerbek irányában lojális, elszlávosodott albánság helyett ugyanis a szerbekkel szembeforduló, erős albán identitással bíró értelmiségi réteg jött létre (köszönhetően a szerb oktatáspolitikának tehát), amely már sokkal inkább képes volt céljait megfogalmazni, s elérésük érdekében hatékonyan fellépni. A szerbek taktikák váltottak, de már későn: miután a szerb nyelvű oktatás nem vezetett célhoz, az albánokat megfosztották az alap- és középfokú oktatás lehetőségétől, az iskolákat bezárták. Az albánok erre úgy reagáltak, hogy gyermekeiket a „török” vallási iskolákba (*mektebekbe* és *medreszékbe*) küldték, ahol arab és török nyelven folyt a vallásos és közismereti tárgyak oktatása.⁹³ Ekkor jelent meg elsőként a huszadik század során a párhuzamos albán „állam az államban”, amikor is az albán etnikum tagjai saját, a hivatalos, állami struktúráktól független oktatási rendszert hoztak létre. A sorozatos kudarcok után a királyi Jugoszlávia államvezetése – az asszimiláció erőltetése helyett – egyre inkább az emigrációba kényszerítés politikáját alkalmazta az albánokkal szemben.⁹⁴

Az asszimilációs politika összességében nem vezetett sikerre, az albán nemzeti identitás szempontjából viszont kiemelkedő jelentősége van: a szerb elnyomás ellenében ugyanis egyre erősödött az albán nemzeti összetartozás érzése, s ilyen módon a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság időszaka a nemzeti ébredés szempontjából az egyik legfontosabb korszak.

Albánok a második világháború idején

Két vonatkozásban is jelentős az albán nacionalizmus szempontjából a második világháború időszaka: egyrészt az önálló államiság, másrészt pedig az albán egység megteremtése kapcsán. 1941-ben a Jugoszláv Királyságot is elérte a német terjeszkedés, s a Balkán nagy része német és olasz megszállás alá került. Két bábállam is létrejött a központi hatalmak közvetlen ellenőrzése

létezhetett sokáig, a szerb erők kíméletlenül leszámoltak vele (és tagjaival, a kaçakokkal).

⁹³ Aydin BABUNA: *The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion i. m.* 69. o.

⁹⁴ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 147. o.

alatt: Horvátország és Albánia, s ez utóbbihoz csatolták Albániát, Nyugat-Macedóniát és Koszovó nagy részét is. Így – a huszadik században immáron másodszor – megvalósult az albán államiság és egy állam fennhatósága alá került az összes albánlakta terület. Az albánok a nemzettársaik jelentős részét érintő szerb elnyomás után pozitívan viszonyultak az olasz irányítású bábállamhoz, az olaszok pedig – a stabilitás érdekében – keresték a megegyezést az albánokkal. Éppen emiatt támogatták az albán nemzeti törekvéseket is: a közigazgatás nyelve az albán lett Albániában, s az olasz megszállás ideje alatt csaknem kétszáz albán nyelvű alapfokú oktatást biztosító intézményt is felállítottak. Az alapvetően lojális albánok részvételével a háború idején jött létre a Szkander bég nevét viselő SS-divízió, amely a német csapatok részeként vett részt a hadicselekményekben, bevetésükre főként a szerbek és a montenegróiak ellen került sor.⁹⁵

A második világháborút követően véget ért az albán egység időszaka: Albánia – az albán partizánok érdemeinek elismeréseképpen – önálló államként jött ugyan létre, nem került azonban fennhatósága alá sem Macedónia nyugati, albánlakta része, sem pedig Koszovó.⁹⁶ Utóbbi hovatartozását a háborút követően néhány évig még bizonytalanság övezte, hiszen ha Titónak a balkáni föderációra vonatkozó terve megvalósult volna, akkor ennek – Bulgária mellett – Albánia is része lett volna, így az albánok jelentős része továbbra is egy államban élhetett volna. A föderációra vonatkozó külpolitikai egyeztetések azonban az 1948-as szovjet–jugoszláv szakítást követően lekerültek a napirendről, Koszovó pedig maradt Jugoszlávián belül, a szerb tagköztársaság területi fennhatósága alatt Koszovó-Metohija autonóm régióként.

A második világháború után: albánok ismét szétszakítottságban, jugoszláv és albán formációk, a feszültségek fokozódása

A második világháborút követően az albánság többsége tehát Albániában, kisebb része pedig a második jugoszláv államban (azon belül a koszovói tartományban és a macedón tagköztársaságban, kis részben Szerbiában és Montenegróban) maradt. Ebben a fejezetben

⁹⁵ A különítmény több ezer szerb és montenegrói haláláért és mintegy 100 000 elűzéséért felelős. POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 147. o.

⁹⁶ Aydin BABUNA: The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion *i. m.* 69. o.

jóval nagyobb tér jut a koszovói albánok Jugoszlávián belüli helyzete ismertetésének, annál is inkább, mivel a jugoszláv dezintegrációs folyamatnak az ebben az időszakban felerősödő ellentétek adták a későbbiekben az alapját.

A jugoszláv államnak az albánokkal szembeni politikája meglehetősen ellentmondásos. Egyfelől tanúi lehetünk a jugoszláviai albánsággal szemben megnyilvánuló elnyomásnak és asszimilációs kényszernek, másfelől az albánokkal szemben is felfedezhető, hogy a délszláv államvezetés a paritásos elv és a különböző etnikumok közti – akár mesterséges eszközökkel megteremtett – egyenlőség érdekében az albán nemzetépítés szempontjából számos értékes gesztust tett. Előbbire – tehát az elnyomásra – példa lehet az, hogy az albánoknak nem adták meg a „jugoszláv nemzet”, vagyis az államalkotó nemzet titulust, ez ugyanis csak azon etnikumoknak járt, amelyek a délszláv államban legalább egy tagköztársaságban többségi nemzeti státuszt élveznek.⁹⁷ A „jugoszláv nemzetiség” titulust az albánok – akik a lakosság egyre növekvő hányadát tették ki – csak a hatvanas években kapták meg.⁹⁸ Szintén az albánokkal szembeni negatív bánásmód eredményeként történhetett meg az is, hogy Jugoszláviában az általában tízévente tartott népszámlálások során jelentős számú albán döntött úgy, hogy magát töröknek vallja az összeírásokon. A jugoszláv államvezetés és a török állam között született megállapodások alapján jelentős számú török (és fentiek miatt magát töröknek valló albán és egyéb muszlim közösségek tagjai) vándorolhatott Törökországba állami támogatást igénybe véve (és a jobb élet reményében).⁹⁹

⁹⁷ Lásd a... sz. lábjegyzet.

⁹⁸ 1959-ben döntött a Szerbiai Kommunista Párt Végrehajtó Bizottsága több olyan intézkedésről, amelyek a kisebbségek helyzetének rendezését voltak hivatottak szolgálni. Ezek között szerepelt, hogy a „kisebbségek” elnevezés helyett a „nemzetiség” használata vált elfogadottá.

⁹⁹ 1948-ban gyökeresen megváltozott az albánokkal szembeni attitűd. A szovjet–jugoszláv szakítás ugyanis jelentősen befolyásolta az albán–jugoszláv kapcsolatokat is, hiszen a Hodzsa-féle albán kommunista-partizán államvezetés a vitában egyértelműen a szovjetek mellé állt, s a következő, 1961-ig terjedő időszakban külpolitikai orientációja fókuszába Moszkva került. A jugoszlávokkal a viszony megromlott tehát, s az albánokra Jugoszlávián belül is meglehetősen gyanakvással tekintettek: szinte minden területen súlyos diszkrimináció sújtotta őket,

Szemben az iménti diszkriminatív intézkedésekkel, a jugoszláv állam bizonyos döntései az albán nemzetiség erősítését célozták. Ilyen volt az a törekvés, hogy az albánoknak a többi délszláv néptől való különbözőségét elismerve létrehozzanak egy – a jugoszláv államhoz alapvetően lojális, de a délszláv állam keretein kívül élő albánoktól megkülönböztethető – „jugoszláv albánságot”. Ennek a szóhasználatban való meggyökereztetése a *šiptari* kifejezéssel történt meg, mely elnevezéssel a jugoszláviai albánokra utaltak, szemben az *albanci* szóval, amely a Jugoszlávián kívül élő albánokra vonatkozott. A cél az volt, hogy a *šiptarik* az államvezetés hivatalos ideológiáját tükröző szlogenje, a *Bratstvo i Jedinstvo* („testvériség és egység”) szellemiségének megfelelően csatlakozzanak a délszláv népek nagy családjához. Az albánok körében azonban nem bizonyult vonzóknak ez a mozgalom, sőt a délszláv népek összefogása bennük inkább félelmet és a fenyegetettség érzését keltette. 1968-ban az államvezetés – annak beisméréseként, hogy az elképzelés kudarcot vallott – hivatalos nyilatkozatban jelentette be, hogy a *šiptari* helyett a jövőben a jugoszláviai albánokra is az *albanci* kifejezés utal.¹⁰⁰

A jugoszláv államvezetésben az albánokkal szembeni politika tehát hol kifejezetten kedvezőtlen, hol pedig – látszólag legalábbis – kedvező volt, s míg az ötvenes években az előbbi, a hatvanasban inkább az utóbbi volt a jellemző. Akármilyen is volt a belgrádi vezetés célja, az albánok mindkét időszakot az elnyomás korszakaként élték meg. Minden kétséget kizáróan állíthatjuk azonban, hogy az albán nemzeti mozgalmak erősödéséhez ez a háborút követő két évtized mindenképpen hozzájárult, s az albán szembenállás a hatvanas évektől egyre határozottabb formát öltött.

az albán nyelvű oktatási intézményeket bezárták, nemzeti ünnepeiket és szimbólumaikat betiltották, a jugoszláviai albán értelmiséget ellehetetlenítették. Ráadásul az 1953-as alkotmánymódosítás értelmében az addig kétkamarás parlamentben a Nemzetiségek Házát megszüntették, tovább csökkentve így az albán érdekek érvényesítésének lehetőségét, Koszovó csak Szerbia egyik körzeteként létezett 1963-ig, amikor is egy újabb alkotmánymódosítás lehetővé tette, hogy az egyes tagköztársaságok döntsenek arról, hogy egyes területi egységeiknek kiterjesztett autonóm jogokat adnak. Ennek értelmében a Vajdaság és Koszovó autonóm tartomány lett. POULTON-TAJI-FAROUKI, *i. m.* 149–150. o.

¹⁰⁰ Aydin BABUNA: The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion *i. m.* 70. o.

A jugoszláv szövetségi államvezetés politikáján kívül volt még egy tényező, amely bizonyosan hozzájárult a feszültségek növekedéséhez az albánok és a szerbek között, ez pedig az a demográfiai változás volt, amely a huszadik században végig zajlott, de a hatvanas évektől felgyorsult. Az albán lakosság körében sokkal dinamikusabb népességnövekedés volt tapasztalható, mint a többi jugoszláv nemzetnél, ennek következtében az albánlakta részekben (főként Koszovóban, de kisebb mértékben Macedóniában is) a társadalom összetétele jelentősen megváltozott. Kettős irányú népmozgás kezdődött: a szerbek nagy számban hagyták el Koszovót, míg a szomszédos tagállamok (Macedónia, Montenegró, szűkebb Szerbia déli része) albánjai nagy számban telepedtek le a tartományban. Az albánoknak a lakosságon belüli aránynövekedése még egy számottevő következménnyel járt: a Koszovóban élő többi muszlim kisebbség tagjainak egy része elkezdett beolvadni az albán népcsoportba,¹⁰¹ más részük az albánok térnyerése nyomán és az asszimilációs nyomás elől menekülve elhagyta a tartományt. A jugoszláv vezetés ugyan törekedett arra, hogy gátat vessen ennek a folyamatnak – külön támogatásban részesített egyes kisebbségi csoportokat, mint például a törököket és hangsúlyozta, hogy az albánok ugyanolyan jugoszláv nemzetiség, mint a többi –, ezt az igyekezetet azonban kevés siker koronázta.

Kiteljesedése ugyan a hetvenes évekre tehető, de már a hatvanas években megkezdődött az a folyamat, amelynek nyomán a jugoszláv föderatív struktúrában a tagköztársaságok egyre nagyobb teret nyertek a szövetségi szinttel szemben. Nem a jugoszláv államvezetéstől származó kezdeményezés állt emögött: a hatvanas években – éppen Koszovóban elsőként – mutatkoztak meg az egyre erősödő nacionalizmus jelei, erre reagált a belgrádi vezetés is. A szövetségi szint gyengítésének igényével éppen az a Koszovó állt elő ekkor, amely tartományként eredetileg jóval kevesebb jogosítvánnyal bírt, mint a tagköztársaságok. A koszovói albánok körében ekkorra széles körben elfogadott meggyőződéssé vált, hogy a jugoszláv államban az albánok tudatos ellehetetlenítése és „gettósítása” zajlik, az állam vezetése szándékosan fogja vissza a gazdasági fejlődést és tartja igen alacsony szinten az életszínvonalat a tartományban. Kétségtelen tény, hogy Jugoszláviában ezen

¹⁰¹ Ez a folyamat elsősorban a következő népcsoportokat érintette: bosnyákok, torbesek, gorániak, arnauták, romák, törökök.

mutatók vonatkozásában Koszovó teljesítménye jóval elmaradt bármely más igazgatási egységé mögött.

1966-ban eltávolították posztjáról a titkosrendőrség vezetőjét, Aleksander Rankovićot, aki az albánok elleni elnyomó politika központi irányító figurája volt.¹⁰² A megennyhült politikai légkörben az albánok egyre határozottabban fogalmazták meg igényeiket Belgráddal szemben: 1968-ban tüntetések kezdődtek a tartományban, amelyen a résztvevők tagköztársasági státuszt, önálló albán egyetemet és szabad zászlóhasználatot követeltek. A vezetés – a tagköztársasági státusz megadását kivéve – a követeléseknek eleget is tett¹⁰³ és 1968-tól az albán hivatalos nyelv lett Koszovóban. Az 1974-es alkotmány-módosítások az önállóságot még tovább növelték: Koszovó ekkor a lehető legmagasabb fokú – lényegében a tagköztársaságokkal azonos mértékű és kiterjedésű – autonómiát kapott, s a helyi kommunista pártban a koszovói albánok kerültek többségbe.¹⁰⁴ Tagköztársaság azonban ekkor sem lett a tartományból, így az albánok sem lettek államalkotó nemzet (a hivatalos szóhasználatnál élve: jugoszláv nemzet). Kötelezővé vált viszont a kétnyelvűség az állami intézményekben, ahol az álláshelyeket – négyötödös, rögzített paritásos alapon – albánoknak kellett juttatni.

Ha a koszovói albánok helyzetét nézzük a második Jugoszláviában, kétségkívül a hetvenes évek tekinthetők számukra a legkedvezőbb időszaknak. Ekkorra teljesedett ki autonómiájuk, széles körű kulturális jogokat élveztek és a tartományban a politikai szabadság légköre uralkodott. Ebben az évtizedben élénkültek meg a kapcsolatok Jugoszlávia és Albánia, egyben a koszovói albánok és anyaországbeli nemzettársaik között is.¹⁰⁵ Még 1968-ban

¹⁰² Aydin BABUNAI. *m.* 71. o.

¹⁰³ A tartomány nevéből ekkor tűnt el a Metóhija kitétel, 1969-ben megkezdte működését a prishtinai egyetem, s lehetővé vált az albán nyelvű tankönyvek kiadása is. Szintén jelentős eredménynek számított, hogy 1968-tól a koszovói albánok használhatták – az Albániában akkor hivatalos – vörös alapon kétféjű fekete sast ábrázoló albán zászlót is.

¹⁰⁴ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 149. o.

¹⁰⁵ Amint arra korábban már utaltunk, a két szomszédos állam viszonya a második világháború után, a szovjet–jugoszláv szakítást követően megromlott. Albánia az ideológia elárulójaként tekintett a délszláv államra, s – a Szovjetunió oldalán – aktívan részt vett annak a keleti blokkból történő kiátkozási folyamatában is. A szovjetek Sztálin halála után nem sokkal igyekeztek ismét normalizálni a viszonyukat a

Koszovóban engedélyezték az albán nyelv használatát, pontosabban azt a toszk nyelvjárást, amit Albániában is hivatalos nyelvként használtak.¹⁰⁶ A döntés nyilvánvaló következménye lett az albániai befolyás növekedése Koszovóban, ez pedig még erősebbé vált akkor, amikor 1971-ben Albánia és Jugoszlávia normalizálta viszonyát. A két albán közösség közti viszony élénkülése nem terjedt azonban túl a kulturális kapcsolatokon, ennek oka pedig az volt, hogy politikai és társadalmi fejlődését tekintve a két társadalom a világháború után eltérő utat járt be, s a különbségek a hetvenes évekre meglehetősen nyilvánvalóak lettek. Albánia Enver Hodzsa alatt mindenkiel szemben meglehetősen elzárkózó, diktatórikus rezsimet működtetett, ahol nem lehetett cél az, hogy a szomszédos jugoszláv államnak az ekkoriban tapasztalható viszonylagosan szabad szellemi légköre „átszivárogon” Albániába. A toszk tiranai politikai vezetés nem mutatott sem élénk érdeklődést, sem pedig érzékenységet a geg koszovói albánok valós problémái iránt.

A politikai életben tapasztalható kedvező változások nem jellemezték a gazdasági szférát: azok a nehézségek, amelyek a hatvanas években már megmutakoztak, súlyosbodtak a hetvenes évtizedben. A koszovói tartomány fejlettségbeli lemaradása Jugoszlávián belül még inkább fokozódott, a térség felzárkóztatására irányuló gazdaságpolitika teljesen elhibázottnak bizonyult, a munkanélküliségi ráta itt volt a legmagasabb.¹⁰⁷

Demográfiai jellegét tekintve is további jelentős változásokat élt meg a tartomány. A délszlávok elvándorlása¹⁰⁸ és az albánok magas népesedési rátája egyszerre magyarázza azt a tényt, hogy 1961 és 1981 között az albánok létszáma megkétszereződött, s az

jugoszlávokkal – egyébként kevés sikerrel, a „Moszkva–Belgrád tengely” megvalósulásának nem volt reális esélye –, az albánok azonban erre a közeledésre csak a hetvenes évek elején szánták el magukat.

¹⁰⁶ A nyelv választás érdekessége abban rejlik, hogy a Koszovóban élő albánok az albán geg dialektusát beszélik, mint ahogyan a Montenegróban és Macedóniában élő albánok többsége is. A gegek és a toszkok közti nyelvi határt az Albánia középső részén húzódó Skumbin-folyó jelzi.

¹⁰⁷ 1984-ben Koszovóban a munkanélküliség aránya 29,1% volt, szemben a jugoszláv átlag 12,7%-kal. POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 151. o.

¹⁰⁸ 1971 és 1981 között mintegy 30 000 szerb és montenegrói hagyta el a koszovói tartományt. POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 150. o.

albánok az 1981-es népszámlálás adatai szerint a koszovói lakosság 77,5%-át tették ki, a nyolcvanas évek végére pedig arányuk a becslések szerint elérte a 85%-ot. Érdekesség, hogy ebben az időszakban a Koszovóban élő szláv muszlimok aránya is jelentősen emelkedett (az 1961-es 0,8%-ról 3,7%-ra 1981-re).¹⁰⁹

Albániában 1944-ben Enver Hodzsa és a kommunista partizánok vették át az irányítást, Hodzsa 1985-ig, haláláig az egyik leghosszabb ideig regnáló vezető volt (Európában mindenképpen), rendszere néhány évvel még túlélte, de a rendszerváltás Albániában is jelentős változásokat hozott a hitélet vonatkozásában. Albániában különösen kemény – mondhatnánk, példátlan – elnyomó rendszer volt jellemző a hidegháború idején. Albánia külpolitikai orientációjának viszonylag gyakori változásai – kezdetben a jugoszlávok, aztán a szovjetek, végül a kínaiak preferálása, ezt követően pedig a teljes izoláció – a kommunizmus ideológiájának, a tan tisztaságának megőrzése jelszavával történtek, ez a tény pedig következtetni enged a vallási tolerancia mértékére is. A vallási üldöztetés már a világháború után megkezdődött, bár a vallási tevékenységek hivatalos betiltására csak 1967-ben került sor, az alkotmányban is rögzített ateista államot pedig 1973-ban kiáltották ki.¹¹⁰ Mivel minden felekezet, vallási közösség és irányzat híveit egyformán sújtották a korlátozásokból fakadó kényszerek, kialakult a vallási tekintetben addig is sokszínű albánság körében egyfajta szolidaritás-érzés a más vallásúak irányában, s ez a tolerancia azóta is jellemző az albánokra.

A jugoszláv széthullás egyik fókuszpontja: Koszovó

A nyolcvanas évekre a tartományban felgyülemlettek a jugoszláv állammal szembeni sérelmek; ez az évtized Jugoszláviában az albánok és a szövetségi vezetés – de különösen a szerbek – közti feszültség fokozódásának ideje és végső soron a délszláv állam széthullási folyamatának kezdete is. Az első jelentősebb megmozdulásként 1981-ben koszovói tüntetések kezdődtek, amelyek a kezdeti szociális követelések után gyorsan eljutottak a tagköztársasági státusz igényéig.¹¹¹ A belgrádi szövetségi vezetés ellenforradalmi kísérletnek minősítette a megmozdulást, s ennek

¹⁰⁹ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 150. o.

¹¹⁰ BOUGAREL–CLAYER, *i. m.* 31. o.

¹¹¹ BABUNA, *i. m.* 72. o.

megfelelően lépett fel ellene. A tüntetések azonban egyre kiterjedtebb méreteket öltöttek, s a következő években – a gyakori szükséghelyzet ellenére – a megmozdulások szinte folyamatossá váltak.¹¹²

A nyolcvanas évek közepétől súlyosbító tényezőként jelentkezett az egyre erősödő szerb nacionalizmus, amely hamarosan olyan központi témát talált magának, amely képes volt nemcsak Szerbia, hanem az egész délszláv térség szerbjeinek mobilizálására: Koszovó és a koszovói szerbek fenyegetettségének ügyét. Ahogy a szerb nacionalizmus erősödött, s ahogyan annak céljai fokozatosan a hivatalos szerb – majd később jugoszláv – államvezetés céljaival egyre nagyobb átfedést mutattak, úgy vált egyre ridegebbé a politikai légkör is a koszovói tartományban. Az albánoknak az elmúlt évtizedekben juttatott jogokat fokozatosan visszavonták: a parlamentet és a kormányt feloszlatták, felszámolták az albán nyelvű írott és elektronikus sajtót, a prishtinai egyetemet bezárták, az albán nyelvű középfokú oktatást is beszüntették, számos koszovói albánt perbe fogtak ellenzéki tevékenysége miatt,¹¹³ az állami alkalmazottak közül pedig sorra elbocsátották az albánokat, s helyükre szerbeket és montenegróiakat ültettek. A folyamat betetőzéseként 1990 őszén a szerbiai alkotmány módosításával Koszovó autonómiáját *de jure* is eltörölték.

A kilencvenes évek első éveire Koszovó minden addiginál nehezebb helyzetbe került, a munkanélküliség az albánok körében példátlanul magas volt, a gazdasági mutatók tovább romlottak, az életszínvonal csökkent, a lakosság jelentős része ellen politikai indíttatású perek folytak, sokakat bebörtönöztek. Az albánok közül sokan döntöttek úgy, hogy elhagyják a tartományt a jobb élet

¹¹² Hasonló események zajlottak Macedóniában, ahol a helyi albán kisebbség tagjai vonultak az utcára, s köreikben is fel-felmerült a jugoszláviai albán területek egyesítésének igénye. A macedón hatóságok fellépése a tüntetőkkel szemben egyébként jóval keményebb volt, mint a koszovói erőszakszervezeteké, az eseményeknek mind Koszovóban, mind pedig Macedóniában voltak halálos áldozatai és számos sebesültje is.

¹¹³ 1981 és 1995 között egyes források szerint a koszovói albán lakosság mintegy felét érintették valamilyen formában a szerbek által irányított és működtetett erőszakszervezetek akciói.

reményében.¹¹⁴ Az otthon maradtak hamarosan kiépítették az ún. párhuzamos államukat, aminek segítségével elérték, hogy a szerb kézen levő állami intézmények igénybevétele nélkül a lakosságnak az olyan alapvető szolgáltatásokat biztosítsák, mint az albán nyelvű oktatás, a kórházi és szociális ellátás.¹¹⁵ Ezen túlmenően az albánok létrehozták alapvető politikai intézményeiket is, parlamenti- és elnökválasztásokat tartottak, majd felállt a kormány, a parlament és beiktatták az államelnököt hivatalába.

Mindezen eseményeket a szerbiai vezetés természetesen illegitimnek nyilvánította, s az eredményeket sem fogadta el. A nem hivatalos struktúra működését Belgrád azonban eltűrte, két ok miatt is. Egyrészt energiájának jelentős részét az akkor a nyugat-balkáni területeken már dúló délszláv háború kötötte le. Másrészt az sem volt a belgrádi vezetés ellenére, hogy a szerbiai lakosság mintegy 20%-át kitevő albánok „kivonultak” Szerbia politikai életéből – és a választásokat sorozatosan bojkottálták –, ez a szerbiai parlamentben Milošević Szocialista Pártjának stabil többséget, lényegében teljhatalmat biztosított. A koszovói albán politikai vezetés egy része – a békés megegyezésre törekvő Ibrahim Rugova elnök vezetésével – Prishtinából igyekezett megegyezni Miloševićcsel (mindhiába), másik része emigrációból irányította az eseményeket. Ez utóbbi körökhöz kötődött szorosan a radikális fellépést sürgetőket tömörítő Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) megszervezése és finanszírozása is. Ismeretes, hogy a kilencvenes évtized végére a tartományban a szerbek és az albánok közti feszültségek fegyveres konfliktussá eszkalálódtak, amelyeknek a NATO-bombázás vetett véget 1999 nyarára.

A koszovói albánok esetében a vallás az identitásnak nem olyan fontos eleme, mint ahogyan azt a bosnyákok esetében tapasztalhatjuk. Ennek oka az, hogy – amint erre már korábban is utaltunk – az albánok a vallás tekintetében korántsem tekinthetők homogén csoportnak, hiszen mind a kereszténység nyugati és keleti ágának, mind pedig az iszlámnak vannak hívei közöttük. Az albán nacionalizmus ébredésekor és aktív korszakaiban is mindegyik vallási irányzat hívei részt vettek, az összefűző erő közöttük származásuk és etnikai hovatartozásuk volt. A kilencvenes években a szerbekkel szembenálló albánok között egyaránt találhatunk

¹¹⁴ 1991 és 1994 között hozzávetőlegesen 400 000 koszovói albán emigrált európai országokba. (BABUNA, i.m. 73. o.)

¹¹⁵ BABUNA, i. m. 75. o.

muszlimokat és keresztényeket – főként albán katolikusokat, akik a muszlim albánokkal hagyományosan jó viszonyt ápolnak –, s a vezető politikai erők mindegyike kifejezetten szekuláris jellegű.

A vallás másodrendű szerepét jelzi az is, hogy az iszlám szervezetek a nyolcvanas évek végéig nem vettek részt az albán nemzeti mozgalmakban, s akkor is az albánság és nem kifejezetten az albán muszlimok védelmében hallatták hangjukat. Színrelépésük inkább külső körülményeknek volt köszönhető, egyfajta reaktív magatartásként. A nyolcvanas évek második felétől ugyanis a szerb nacionalista politikusok mellett egyre erősebben hallatták hangjukat a szerb ortodox egyház képviselői is. Nem állíthatjuk, hogy a szerb nacionalizmus „használta fel” az ortodox egyházat céljai eléréséhez, sem azt, hogy az egyház befolyásolta vagy irányította volna a szerb nacionalistákat. A leginkább az az állítás felel meg a valóságnak, hogy a nyolcvanas évek második felére a szerb nacionalista politikai elit és az ortodox egyház céljai – érdekközösségük mentén és az adott történelmi pillanat adottságait kihasználva – átfedésbe kerültek, s így teremtődött meg a közös fellépés látszata (esetleg illúziója). Témánk szempontjából inkább az a lényeges, hogy ezen érdekközösségből fakadóan a koszovói kérdés újabb aspektussal bővült, s már nemcsak a szerb kultúra bölcsőjének elvesztése és a szerbeknek történelmi és vallási szent helyeikről való kiűzetése volt a téma, hanem az iszlám nemkívánatos térnyerése, sőt, tágabb értelemben Európát fenyegető mivolta is. A konfliktus így öltött vallási jelleget is, ám világosan látnunk kell, hogy ez elsősorban a szerb nacionalizmusnak köszönhető.

Az előző állítások fényében azt is újra kijelenthetjük, hogy Koszovóban az albánok és a szerbek közötti ellentétek nem elsősorban vallási jellegűek, inkább etnikaiak.

Az albániai és koszovói muszlim közösségek a rendszerváltás után

A vallásszabadság visszaállítására Albániában 1990-ben került sor, ugyanezen év novemberében megnyílt a *Xhamija e plumbit*, azaz a nagymecset Skodrában, 1991 februárjában pedig a muszlim közösség hivatalosan is újjáalakult.¹¹⁶ Koszovóban kissé megkésve, az 1998–1999-es válságot követően – a nemzetközi közösség visszavonulásával párhuzamosan – fokozatosan került/kerül az

¹¹⁶ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 121. o.

irányítás a koszovói albánok kezébe, s a vallásfelekezetek újjáéledése is erre az időszakra tehető.

Albániában a rendszerváltást követő évtizedek az anyagi és szellemi infrastruktúra újbóli kiépítésével teltek/telnek, s ehhez kapcsolódik az egyik legnagyobb nehézség, amivel az albán államnak szembe kell néznie. Nemcsak az iszlám, de a keresztény vallási közösségekre is jellemző ugyanis, hogy függőségük jelentős a külföldi forrásoktól: előbbieket esetében elsősorban a muszlim államok, ezen államok és a balkáni szomszédos országok muszlim közösségei és szervezetei, valamint magánszemélyek jelentik a legfőbb donorokat.¹¹⁷

A külső forrásoktól való függésen kívül a másik sajátos vonása az albániai muszlim közösségnek, hogy csak kevéssé sikerül a vallási érzületet újjáéleszteni a lakosság körében. A mai középgeneráció tagjaiban, akik a Hodzsa-rezsimben szocializálódtak, nem alakult ki szoros vallási kötődés, s ezt adták (helyesebben nem adták) tovább a következő generációnak is. Az egyre szaporodó *medreszék* és a külföldi ösztöndíj-lehetőségek sem képesek érdemben javítani ezen a helyzeten. Mindennek persze nemcsak az a következménye, hogy a mecsetekre és a *tekkék*re általában nem jellemző a nagy látogatottság, de az is, hogy Albániának komoly nehézségei támadtak a rendszerváltás után a vallási előljárók és papok rekrutálása és utánpótlása terén. Ezt a hiányt a szomszédos Koszovóból, kisebb részben Macedóniából származó személyekkel orvosolják.

Az albániai muszlim közösségre is jellemző bizonyos földrajzi diszparitás: egyfelől értelmezhető ez az iszlám követői, másrészt a vallási irányzatok vagy iskolák kapcsán. Sokkal erősebb a hit szerepe az ország északi részén Skodrában, valamint a közép-albániai Tirana–Dures–Kavajë háromszögben, mint az ország más részein, s ez egyben ki is jelöli a két fő irányzat központját is. A skodrai mecset – amely európai viszonylatban is az egyik legnagyobbnak számít – képviseli a konzervatív irányt, s azon túl,

¹¹⁷ A legjelentősebb donorállamok Szaúd-Arábia, Kuvait, Egyiptom, az Egyesült Arab Emírátságok, Líbia, Törökország és Malajzia; a fontosabb szervezetek pedig az Iszlám Konferencia Szervezete, a szaúdi székhelyű Iszlám Segélyezési Szervezet (*Islamic Relief Organization*), valamint török, európai (főként németországi, hollandiai és britanniai székhelyű) és amerikai szervezetek. Ezek közül nem egy irodát is működtet Albániában.

hogy nemcsak az albán, de az egész balkáni muszlim közösség regionális vezetőjének szerepére tör, időnkénti szerencsétlen (és az albán közember szemében túlzottan agresszív) nyilatkozataival hívja fel magára a figyelmet, kapcsolata pedig kifejezetten erős az konzervatívabb muszlim államokkal. A modernista–reformista irányzat központja Tirana, az ország legjelentősebb *medreszéje* is itt található.

Albániában a *bektasi* rend újjászervezése is megkezdődött a rendszer-váltás után közvetlenül, 1992 márciusában nyílt meg Tiranában az első (és egyébként a fő) *tekke*. A *bektasi* a többi albániai nagyobb vallási közösségnél több szempontból is sokkal nehezebb helyzetben van. A legsúlyosabb problémát talán az jelenti, hogy nem áll mögötte az igen jelentős erőt képviselő „muszlim világ” egysége, támogatókat csak korlátozott mértékben talál külföldön.¹¹⁸ Az albániai *bektasi* közösség legfőbb külső forrása Törökország, emellett jelentős még a koszovói és macedóniai *bektasi* közösség, valamint az egyesült államokbeli és ausztráliai albán diaszpóra tagjai. Meglehetősen sajátos Irán jelenléte a támogatók között, amely nemcsak a *bektasi*, de a többi albániai dervisrend finanszírozásában is szerepet vállal. Mind Albániában, mind pedig Koszovóban súlyos problémát jelent az, hogy a *bektasi* rend önállóságát a muszlim albánság többségét képviselő szunnita muszlim közösség folyamatosan megkérdőjelezi.¹¹⁹

A többi dervisrend – lévén a *bektasinál* is kisebbek – még nagyobb nehézségekkel küzd, különösen két ok miatt. Az egyik az,

¹¹⁸ Az irányzat természetes donorállamaként adja magát Törökország, ám ez nem jelenti azt, hogy az albániai és a törökországi *bektasi* vezetők viszonyát ne nehezítenék időnként vitás kérdések. Ennek oka az, hogy a 19. század végén, amikor az albán nacionalizmus ébredt, az albán *bektasi* közösség egyértelműen a nemzeti mozgalom mellé állt, míg a törökországi – az albán nacionalizmussal szemben álló – ifjútörök mozgalom mellett kötelezte el magát. Mái is vitás kérdés az is, hogy hol van a rend valódi központja: a rend szülőhelyén, a törökországi Haddzsi Bektas (Hacıbektas) nevét viselő településen, vagy Tiranában?

¹¹⁹ Többek között ennek a kérdésnek a tisztázására is igyekezett sort keríteni az 1993-ban Tiranában tartott hatodik *Bektasi* Világkongresszus, s ott azok voltak többségben, akik a *bektasikönállósága* – önálló, a szunnita muszlim közösségtől független „közösségi” (*komunitet*) mivolta – mellett tették le a voksukat, szemben azokkal, akik a szunnita muszlim közösségen belüli dervisrendként (*sekte*) értelmezték azt.

hogy a misztikus hagyományok átadásában jelentkező több évtizedes „folytonossági hiány” a hidegháború idején azt eredményezte, hogy a sejkek (*sajkh*) leszármazottai nem rendelkeznek elég tudással ezen feladat ellátásához, így a vallási vezetők kiállítása nehéz feladat. A másik nehézség abból fakad, hogy a dervisrendek híveik mindennapjaiban tradicionálisan igen komplex módon vannak jelen: az életnek nemcsak a vallási, de a társadalmi, a gazdasági, sőt a politikai aspektusaiban is meghatározó szerepet kívánnak játszani. Erre azonban a poszthidegháborús Albániában és Koszovóban a lakosság részéről kevés igény mutatkozik.

Az iszlám fundamentalizmus térnyerése sem Albániában, sem Koszovóban nem jellemző; sem a társadalomban nincs erre igény és fogékonyság (főként Koszovóra igaz, hogy a nagyon fiatal társadalom tagjai sokkal inkább a Nyugat felé orientálódnak),¹²⁰ sem pedig az államvezetés nem támogatja ezt a jelenséget. Az olyan államoknak, mint Szaúd-Arábia, Kuvait vagy Jordánia elsősorban az imámok képzésében és a vallásos irodalom terjesztésében jut fontos szerep.¹²¹

Albánia és Koszovó szekuláris államokként működnek, ám a politika természetesen nem teljesen független a vallási vonatkozásoktól, utóbbiak azonban nem konstituálják, legfeljebb hatást gyakorolnak a politika alakulására, mint ahogyan sok egyéb tényező is. Léteznek általános problémák és feszültségek a mindenkorai államvezetés és a vallási közösségek között, amelyek jellegükből fakadóan mindegyik közösséget egyaránt érintik valamilyen mértékben. Ilyen például az egyházi javak visszaadásának vagy a kártalanításnak a kérdése, az egyházaknak nyújtott állami támogatás rendszere, vagy az egyházakra vonatkozó állami szabályozás egyes kérdései.¹²²

¹²⁰ Religion in Kosovo. *ICG Balkan Report* No. 105, 31 January 2001, 5. o.

¹²¹ A radikális iszlám térnyeréséről és veszélyeiről lásd Christopher DELISO: *The Coming Balkan Caliphate. The Threat of Radical Islam to Europe and the West*. Praeger Security International, Westport Connecticut – London, 2007.

¹²² Nagy vihart kavart az a rendelkezés, amelyben kikötötték, hogy az albániai vallási közösségek élére csak albán nemzetiségű személy kerülhet. Ez az intézkedés főként az ortodoxokat érintette rosszul,

Albániában az egyes vallási közösségek között abban a tekintetben is érzékelhető megosztottság – sokszor nemcsak a közösségek között, de a közösségeken belül is –, hogy miként vélekednek Albánia jövőjét illetően, mind a regionális, mind a szélesebb európai, illetve nagyvilágbeli szerepét és helyét illetően. Ami a szomszédos államokkal kapcsolatos egyik legfontosabb – ám a nagypolitika szintjén egyáltalán nem aktuális – kérdés, az a különböző államok határai között élő albánok közös, egy államon belüli jövőjének kérdése. Az albánságnak Albánia határain kívül élő csoportjai esetében a vallási hovatartozást jelző klasszikus 70–20–10-es arány nem állna meg, mert köreikben feltételezhetően magasabb a muszlimok aránya az albániai 70%-nál. Éppen ezért az albániai keresztény albánok kevésbé érdekeltek egy lehetséges nagyalbán állam létrejöttében.¹²³ Az ország nemzetközi kapcsolatokban elfoglalt helyzetét illetően minden közösségben találunk haladóbb szellemiségű erőket, amelyek Albánia helyét a nemzetközi közösség aktív szereplőjeként képzelik el, a konzervatívabbak inkább szkeptikusak és a hagyományok szerepét emelik ki. A kérdést azonban nem a vallási közösségek döntenek el; Albánia ugyanazon a – nem kis mértékben kényszer- – pályán halad, mint a balkáni államok mindegyike, s a mindenkorai államvezetés elkötelezett az euroatlanti integráció felé.

Koszovóban az európai jövőt illetően még szilárdabbnak tűnik az egység: a fiatal állam nem engedheti meg magának, hogy amúgy is sérülékeny helyzetében a vallási közösségei közti széthúzásról szerezzen a világ tudomást. A minden albánt tömörítő állam ideája természetesen Koszovóban sincs napirenden.

Többször utaltunk arra, hogy az albánságot egyfajta vallási értelemben is vett tolerancia jellemzi, ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentősebb vallási közösségek között ne lennének bizonyos érzékelhető feszültségek. Minden közösség nehéz helyzetben van a rendszerváltás után Albániában és Koszovóban is, anyagi, szellemi újjáépítésük–újjászületésük során természetes versenyhelyzet teremtődik közöttük.¹²⁴ Az előbbi, a toleranciára vonatkozó kijelentés érvényességét azonban ez a körülmény nem kérdőjelezi meg, csupán árnyalja.

akiknek vallási vezetője görög származású volt a törvény meghozatala idején.

¹²³ POULTON–TAJI-FAROUKI, *i. m.* 133. o.

¹²⁴ *Uo.*

Felhasznált irodalom

- ARMSTRONG, Karen: *Az iszlám rövid története*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005
- BABUNA, Aydin: Nationalism and Bosnian Muslims. *East European Quarterly*, 33. évf., 2. szám, 1999
- BABUNA, Aydin: The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic Identity Superseding Religion. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000
- BABUNA, Aydin: The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism. *Nationalities Papers*, 32. évf. 2. szám, 2004
- BABUNA, Aydin: National Identity, Islam and Politics in Post-Communist Bosnia-Herzegovina. *East European Quarterly*, 39. évf. 4. szám, 2006
- BIEBER, Florian: Muslim Identity in the Balkans before the Establishment of Nation States. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000
- BOTTLIK Zsolt: Iszlám a Balkánon. *A Földgömb*, 26. évf. 3. szám, 2008
- BOUGAREL, Xavier – Nathalie CLAYER: *Le Nouvel Islam balkanique. Les Musulmans, acteurs du post-communisme 1900–2000*. Maisonneuve & Larose, Paris, 2001
- BOUGAREL, Xavier: Balkan Muslims and Islam in Europe. *Südost Europa*, 55. évf. 4. szám, 2007
- DELISO, Christopher: *The Coming Balkan Caliphate. The Threat of Radical Islam to Europe and the West*. Praeger Security International, Westport Connecticut – London, 2007
- The Encyclopedia of Islam*. E. J. Brill, Leiden, 1986
- FINE, John V.A.: The Various Faiths in the History of Bosnia: Middle Ages to the Present. In: SHATZMILLER, Maya (szerk.): *Islam and Bosnia. Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-ethnic States*. McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston–London–Ithaca, 2002
- FRIEDMAN, Francine: The Muslim Slavs of Bosnia and Herzegovina (with reference to the Sandžak of Novi Pazar): Islam as National Identity. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám

- VON GLASENAPP, Helmuth: *Az öt világvallás. Bráhmanizmus, buddhizmus, kínai univerzizmus, kereszténység, iszlám.* Akkord, Budapest, 2005
- MENTZEL, Peter: Introduction: Identity Confessionalism, and Nationalism. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000
- NORRIS, H. T.: *Islam in the Balkans. Religion and Society between Europe and the Arab World.* Hurst & Company, London, 1993
- PINSON, Mark: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996
- POULTON, Hugh: *The Balkans. Minorities and States in Conflict.* London, MRG, 1993
- POULTON, Hugh – TAJI-FAROUKI, Suha: *Muslim Identity and the Balkan State.* Hurst & Company, London, 1997
- POULTON, Hugh: The Muslim Experience in the Balkan States, 1919–1991. *Nationalities Papers*, 28. évf. 1. szám, 2000
- Religion in Kosovo. *ICG Balkan Report No. 105*, 31 January 2001